

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliserings-projekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

STEFFEN
LINVALD

I
PORTENES
SKYGGE

STEFFEN
LINVALD

I
PORTENES
SKYGGE

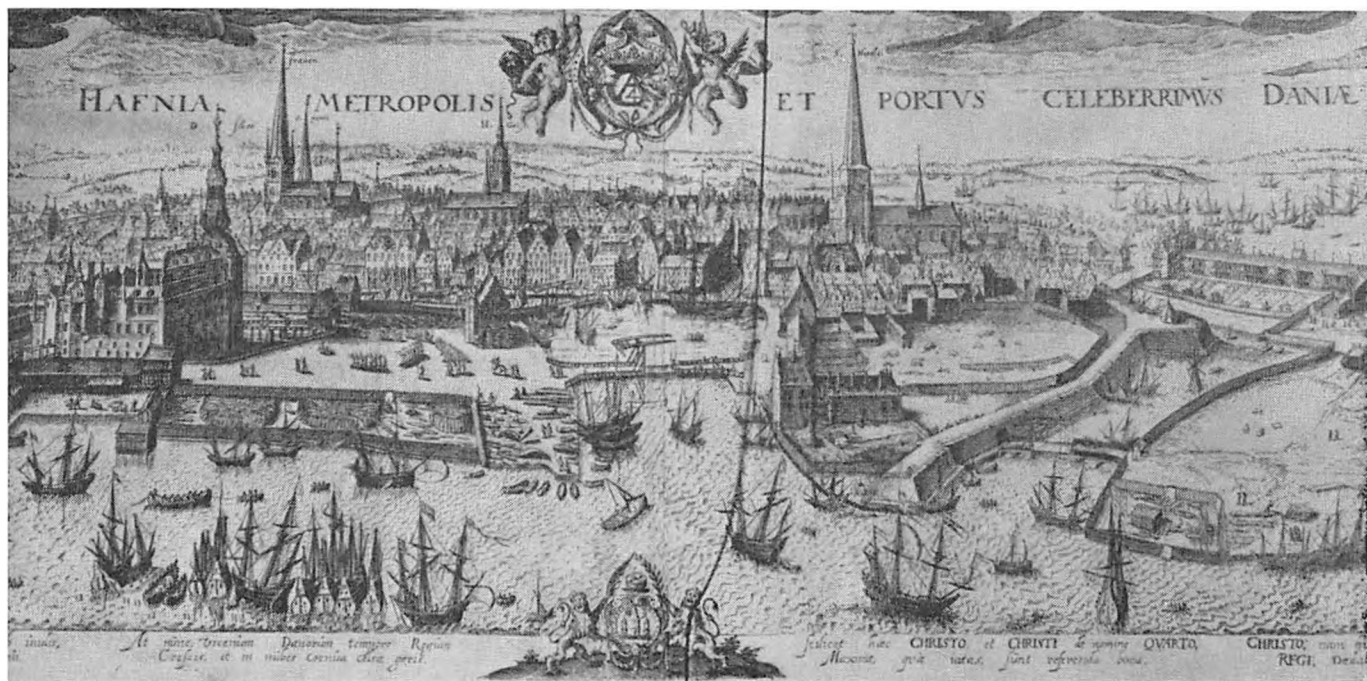
STIG VENDELKÆRS
FORLAG
KØBENHAVN

© Steffen Linvald MCMLXV
Printed in Denmark by
Modersmaalets Trykkeri
Haderslev
Lay-out: Michael Lund

Omslagstegning: Muntert liv i københavnsk gård. Lirekassemanden er kommet på besøg og de tilstedeværende standser op i deres arbejde for at lytte til hans musik. Tonerne hidkalder også tilfældigt besogende udenfor. Efter tegning af Knud Gamborg 1868.

Indhold

Forord	7
Indledning	9
Branden 1728 indvarslede byens forvandling	11
»Den herlige stad«	17
Facaderne lives op	21
Gadernes brolægning og rendestenenes tragedie	29
Renovationsvanskeligheder	39
Opløb og trængsel	41
Promenader	45
Tiggere og gadesælgere	48
Bag portenes dyb	52
Byens anden store brand 1795	57
Stadens genopbygning	62
Dagligliv på gade og i gård	65
Københavns bombardement 1807	67
Stadens tredje genopbygning	69
Butikshandel i det skjulte	73
Gadernes og torvenes elendighed	75
Gadeliv og spadsereture	87
Gårdenes usselhed	93
Efterskrift	101
De vigtigste kildehenvisninger	103

V. Wijcks berømte prospekt af København set fra Amager 1611 giver et udmærket indtryk af byens udseende på Christian IV's tid inden Christianshavns grundlæggelse 1617 og Ny Københavns indlemmelse i hovedstadens område. De fleste huse, der ses, er renaissancehuse; gavlhuse opført af røde teglsten med grå sandstensdekorationer. Til højre den lange reberbane, der lå på nutidens Gammelholm bag Charlottenborg.

Forord

I de sidste 100 år har København udviklet sig til en by i stadig vækst, men indtil 1856, da den ophørte at være en fæstningsby og bebyggelsen bredte sig til forstæderne, lå den hen som en tornerosestad, omgivet af vold og grav, der hindrede enhver udvidelse og hæmmede borgernes virketrang. Byen havde da endnu den udstrækning, den fik på Christian IV's tid, men medens den dengang kun havde omkring 25.000 indbyggere, havde den ved midten af forrige århundrede ca. 127.000, som der skulle skaffes både arbejde og bolig til. Intet under, at dens rammer forlængst var sprængt, og ethvert ubebygget areal og ethvert ledigt rum udnyttet til bristepunktet. Ejendommeligt nok skabte hverken byens to store brande 1728 og 1795 eller bombardementet 1807, hvor store dele af staden hver gang lagdes øde, nogen bedring af betydning. I »I portenes skygge« skildres de konsekvenser, byens overbefolkning medførte, og den uhygiejniske tilværelse borgerne fristede indenfor voldene. Samtidig er også gjort et forsøg på at give et billede af det københavnske milieu i dets mangfoldige nuancer, som det gav sig til kende på gaderne som i gårdene, fra genopbygningsårene efter 1728 og indtil 1856. Hyggen og den venlige atmosfære borgerne imellem bødede på de usle forhold, mange levede under: den tætte sammenstuvning i husene, de slet brolagte gader med de åbne stinkende rendestene, der ofte afstedkom ulykker, stanken fra priveter og kældersumpe. Voldene, Kongens Have og de indenbys kirkegårde var borgernes eneste åndehuller i hverdagens arbejde, og de eneste steder hvor de havde let adgang til at nyde synet af grønne træer og blomster. Sine indkøb gjorde man på byens torve eller i Strøgets butikker; i byens gader promenerede man, når vejret var til det, uden frygt for at blive kørt ned, thi trafikken var ikke større, end man

hurtigt kunne bringe sig i sikkerhed. Men larmen på gaderne kunne man ikke undgå. Hamrende håndværkere, skrigende gadesælgere og anmassende tiggere, gadedrenge hujen og legende børn, der råbte op, blandede sig med vognhjulenes buldren og hesteskoenes klappen på brostenene. Alt dette er nærmere omtalt i teksten, som giver et indtryk — på godt og ondt — af »det klassiske København« og dets dvaletilstand indtil sidste halvdel af forrige århundrede, da gode økonomiske vilkår og en lang række tekniske fremskridt i løbet af et par generationer i takt med den almindelige udvikling ændrede borgernes daglige tilværelse og indledte byens forvandling til en moderne storstad.

STEFFEN LINVALD

Indledning

*Kjøbenhavn, du livsglade By,
Gammel og dog så ung og så ny!*

(H. C. Andersen)

Før jernbanernes og dampskibenes tid var København i virkeligheden en fjern og afsides liggende by, stagneret i sin vækst af voldene, der lå som en ring omkring den med sine snærende bånd. Vogn eller skib opretholdt en nødtørfdig forbindelse med omverdenen, befolkningens store masser manglede fremdrift og initiativ, og i krogene lurede fattigdommens spøgelse. Derfor virker det måske noget ejendommeligt, at Rasmus Nyerup i sin beskrivelse af byen, fortæller, at den omkring 1800 betragtedes som »en Stad af høj Rang«, »med de lyseste Udsigter til snarlig at vordet et Fuldkommenhedsmønster for enhver anden Hovedstad i Europa«. Men hans begrundelse er ensidig, for det skyldes efter hans mening ene og alene, at »Kjøbenhavn indbefatter i sit Skjød alt det, der ellers i andre Stater er fordelt på flere Byer. Det er en Hoved- og Residentsstad, Sædet for Landets vigtigste Handel, Rigets Hovedfæstning; her er det eneste Universitet for tvende Kongeriger, her er Floden og et Sø-Arsenal, alle betydelige Manufakturer og Fabriker ere her concentrerede; her er Konstacademie og Theater; — med et Ord: Alt hvad interessant og Mærkeligt Danmark har at opvise, det forefindes i Kjøbenhavn«.

De slette sociale og hygiejniske forhold nævnes derimod ikke, ej heller at det kun var den privilegerede overklasse, der nød samfundets bevågenhed. Under den strålende overflade herskede nød og elendighed. Fattigdommen var stor, og de arbejderboliger, som driftige spekulanter opførte blandt andet i Adel- og Borgergadekvarteret var under al kritik; køkkenerne tit uden dagslys, medens vinduet i lejlighedernes eneste stue vendte ud til små stin-

Utvivlsomt er det et par pæne og ordentlige drenge, der her leger på gaden. Bemærk fortovsfliserne langs den dybe rendesten, som alle børn elskede at ligge og rode i.

kende gårdspladser, opfyldt af priveter og skarnkasser. Også mange gader frembød et trist syn. Brolægningen var mangelfuld, fortovene som oftest udnyttet til værksted af de håndværkere, som i mange huse havde deres hjem og arbejdsplads i skumle kælderlokaler, medens de åbne rendestene året rundt, men dog især om sommeren, udbredte en frygtelig stank.

Idyllen og hyggen, som skal have kendetegnet »det klassiske København«, har således nok kun præget de bedre kvarterer, men erindringen om disse er i kunstnerens og litteratørens fantasi blevet udstrakt til at omfatte den hele stad, skønt sandheden er den, at de fleste steder blomstrede i skøn forening bedsteborgerlighed og smuds — i hjemmene som på gaderne!

De fremskridt, der skete på næsten alle områder efter demarkationsliniens ophævelse 1852, da det blev tilladt at bebygge det store åbne terræn mellem søernes indre grænse og Jagtvejen—Falkoneralleen, men især efter at hovedstaden i 1856 var blevet nedlagt som fæstningsby, var i mange henseender måske mere omfattende og mere indgribende end den udvikling, der har fundet sted i København efter den sidste krig. Med rette fortæller I. Plenge 1873 i sin fornøjelige bog om »Livet i Kjøbenhavn for en Menneskealder siden«, at i modsætning til dengang er byen nu »en smuk, livlig Hoved- og Residensstad med henved 200.000 Indvaanere; i daglig god Forbindelse med det hele Udland, vel beliggende paa Ruten til Stockholm og Petersborg, og i direkte Handelsforbindelse ved ugentlige Dampskibe med Europas første Handelspladser. Gaderne ere vel oplyste ved Gas, Vand er i rigelig Mængde overalt i Husene, Brolægningen er god, Afsivningen gennem Kloaker fortrinlig . . . Og dog — skriver han — er der underlig nok kun faa synlige Spor af denne Forvandling at se indenfor Volden i den egentlige gamle By, der seer ud nu omtrent som for 30 Aar siden«.

Branden 1728 indvarslede byens forvandling

To verdenskrige, befolkningens vækst og byens vældige ekspansion har medvirket til at tilintetgøre det københavnske borgerskabs nedarvede traditioner og dets stolthed over den by, det tilhørte, hvis velfærd og anseelse tidligere lå det helt anderledes på sinde end i vor tid. Derom vidner allerede – næsten symbolsk – den latinske indskrift på det bekendte prospekt af byen efter v. Wijcks forsvundne maleri fra 1611:

»Du København, som dig rejser af Thetis baltiske Bølger,
fordum en ringe Strand, omskabt bliver til Havn.
Nu under Danmarks den tyvende Konge du trives og vokser,
og dine høje Spir rager i Skyerne op.«

Det egentlige gamle København, Absalonstaden, der strakte sig fra Vestervold til Gothersgade og fra Nørrevold til Slotsholmen, udvidedes i denne periode af Christian IV dels med Christianshavn, »vor Skibsflaade, Tøjhus, Slottet og den gamle By, som største Magt paaliggende er, til Defension og Forsikring«, dels med Ny-København, der omfattede Rosenborg, Adel-Borgergadekvarteret og det areal, hvor Amalienborg senere opførtes. Samtidig erstattedes i den gamle by talrige af middelalderens bindingsværksgårde med monumentale ejendomme af røde teglsten, som med deres grå sandstensdekorationer bidrog stærkt til byens udvikling til en moderne renæssancestad. Borgernes velstand steg, og under Svenskekrigene styrkedes deres selvfølelse og øgedes deres magt og indflydelse. Som enevældens højborg, som centrum for handel og industri og som rigets vigtigste fæstning betragtedes

København nu ubestridt som Danmarks betydeligste og mest virksomme by. Fremragende videnskabsmænd kastede glans over dens navn, og i stigende grad vandt den ny stil – baroken – indpas i bygningskunsten. Den såkaldte »ildebrandshustype« med den karakteristiske kvist og trekantsgavl midt over facaden var således almindelig udbredt i byen allerede længe før dens første store brand i 1728.

Branden udbrød onsdag den 20. oktober om aftenen mellem kl. 7–8 i »Signe salig Bøye-Hansen«s hus på hjørnet af Lille St. Clemensstræde og Vestervold – d. v. s. omtrent på Paladshotellets nuværende plads. En stærk sydvestenvind førte flammerne »med stor Voldsomhed mod de nærmeste Huse«, og rædslen øgedes yderligere ved en række ulykkelige sammentræf. Ledelsen af slukningsarbejdet svigtede, fordi brandfolkene, der netop havde haft sprøjteprøve, hvilede ud på værtshusene og var berusede. Matroserne, der i ildebrandstilfælde plejede at yde udmærket hjælp, udeblev, fordi Holmens chef befandt sig i den samme situation, medens byens garnison hele natten og den følgende dag afventede nærmere ordre ude på Grønland* ved Nyboder. Dog følte det naturligvis langt mere katastrofalt, at man også manglede vand, da vandledningerne var under reparation, og kommandanten, general Sponneck, af frygt for at soldaterne skulle desertere, nægtede at åbne byportene, så der kunne hentes vand i voldgravene, og da man i stedet forsøgte at benytte vandet i rendestenene, blev slangerne hurtigt tilstoppede af affald. På kongens befaling åbnedes portene dog torsdag morgen, men i mellemtiden havde flammerne med uformindsket styrke fortsat deres ødelæggelsesværk, og en ny brand i Nørregade bedrede selvfølgelig ikke situationen. Det gavnede heller ikke ildens bekæmpelse, at stemningen stadig blev mere og mere ophidset, at gader-

ne spærredes dels af folk, der flygtede fra de brandhægede kvarterer, dels af vogne med bohaver og af nysgerrige, der stimlede sammen, så brandvæsenet ikke kunne komme til. Ildebrandens historieskriver, stadschirurg Carl Friederich Reiser fortæller da også – vel nok med nogen overdrivelse – på sin egen naive måde, »at man baade til Køge og Roskilde kunde bemærke ganske grangiveligen Luerne og forskrækkelige Røgen og Dampen, saa at ingen Mennesker i begge benævnte Byer kunde holde sig for Røg og Damp, som steg ideligen i deres Næser og faldt for Brystet«.

Først lørdag den 23. oktober blev ilden bekæmpet, men da var også hele den gamle stad mellem Vestervold og Gothersgade og mellem Nørrevold og Nybrogade blevet flammernes bytte. Ødelagt var bl. a. Frue Kirke, St. Petri-, Trinitatis-, Helligaands- og Reformert Kirke, Rådhuset, Universitetet med undtagelse af konsistoriums middelalderlige fløj, Regensen, Walkendorffs-, Borchs- og Elers Kollegium, Bispegaarden og 11 professorresidenser foruden 1.670 borgerlige huse. Reiser har derfor ret i »at det saa kaldede heele gamle Kiøbenhavn gig op, og blev paa det Jammerligste og erbarmeligste af de mangfoldigste græsseligste og fæleste Luer reent fortæret og caputt, saa det saae her i Staden ud, som det allerfæleste jordiske Helvede«.

Talrige folk, som var blevet hjemløse, måtte nu enten tage til takke med en nødtørftig bolig i de kvarterer, ilden havde skånet, eller hvis de var fattige finde sig i på myndighedernes bekostning simpelthen at blive transporteret ud til omegnens landsbyer eller til de nærmest liggende købstæder, hvor de blev overladt til deres skæbne. Intet under derfor, at adskillige opfattede branden som Guds straf for deres tidligere vellevned, thi som Holberg fortæller, »de, der nylig havde været grundrige Folk og nu vare bragte til Bettelstaven, fordømte alt for silde deres gamle Overdaad og Overflod. De Rigdomme vare nu forsvundne, hvis for-

Satire over københavnsk gadeliv 1867. En fuld mand er snublet over fortovskanten. »Fra Fremtidens Carneval«.

På Kultorvet solgte bønder fra Nordsjælland tørv og brænde. Her er en vogn med tørv ved at blive tømt.

fængelige Billede svævede for Sindet, og hvoraf de blot havde Erindringen tilbage, som de vare vaagnede af en Drøm«.

Men hvad enten de nu havde samvittighedsnag eller ikke, skulle byen genopbygges hurtigst muligt, og de nedbrændte huses tomter og gaderne ryddes for de vældige grusmasser, der opfyldte dem. Tiden blev heller ikke spildt, for allerede fjorten dage efter brandens ophør blev der den 5. november nedsat en såkaldt reguleringskommission, der skulle »overveje, hvorledes Gaderne kunde udvides herefter til Commodité og Regularité og til den Ende optage et nyt Kort over de afbrændte Kvarterer og samme med sin Forklaring og Betænkende at indsende«.

I dette arbejde stod kommissionen ikke på bar bund. Den kunne udnytte de erfaringer, der var gjort i 1685, da en alvorlig brand havde lagt henved 40 ejendomme i aske mellem Badstuestræde, Vimmelskiftet og Skindergade og en nedsat kommission havde fået ordre til at undersøge, »hvorledes Gaderne paa Brandstedet til Stadens Bedste og Indvaanernes større Sikkerhed bekvemmeligt og bedst med de vedkommendes mindste Skade kan forandres«. Ingen var nemlig i tvivl om, at snævre gader frembød større brandfare end brede og derfor tid efter anden burde udvides og reguleres. Dette skete da også i dette tilfælde, for ikke blot anlagdes Nygade mellem Gammeltorv og Vimmelskiftet, men Badstuestræde udvidedes også betydeligt.

Lignende spørgsmål blev reguleringskommissionen af 5. november 1728 stillet overfor. Lyst til at benytte lejligheden til at give byen en helt moderne skikkelse med herlige vuer og store centrale pladser, hvor gaderne mødtes, synes den ikke at have manglet, og når det alligevel ikke skete, skyldtes det, som det hed »Kostbarhed af Grund, Sted eller Vandværkers Rende«. De forandringer, den foreslog, var derfor små, men alligevel indgribende nok for dem, hvis grunde det gik ud over. Alligevel er det i

virkeligheden denne reguleringskommission, vi kan takke for, at Københavns middelalderlige gadenet i store træk er bevaret til vore dage, omend talrige krumme stræder blev rettet ud og gjort bredere. Desuden skyldes det dens indsats, at Frederiksberggade blev anlagt, dels som en slags erstatning for en række middelalderlige stræder i Vestergadekvarteret, dels for at skabe en direkte forbindelse fra Vesterport til Kongens Nytorv og at der blev etableret en tværgade fra Vandkunsten til Nørrevold ved at flytte Teglårdsstræde hen i forlængelse af Larsbjørnsstræde. Endvidere var det dens hensigt at anlægge en parallelgade til Nørregade fra Badstuestræde til Fiolstræde og en anden fra Naboløs til Skindergade, medens Skidenstræde – den nuværende Krystalgade – ligesom Landemærket skulle udvides til en hovedgade. Endelig skulle der indenfor Nørreport, især af hensyn til trafikken på torvedagene, indrettes en plads på bekostning af nogle ejendomme i Lille Købmagergade.

De største gader skulle være 24 alen brede og de smalleste 16 alen, men da det på forhånd var givet, at grundejerne ville være uvillige til at afstå jord til et sådant formål, blev det for ikke at forsinke stadens genopbygning hurtigt opgivet ligesom tanken om en fuldstændig udretning af de krumme gader. I stedet indskrænkedes kravene til, at to kareter i sidegaderne skulle kunne passere forbi hinanden og i hovedgaderne tre, »uden at de Gaaende forulempedes derved«. Fortove skulle anlægges og efter gadernes størrelse i bredde variere fra 1½ til 3 alen. I begyndelsen af 1729 blev de fremtidige gader derefter afstukket med pæle, og de nødvendige ekspropriationer gennemført, men det vigtigste resultat af kommissionens arbejde blev dog til syvende og sidst Frederiksberggades anlæg og Kultortvets indretning.

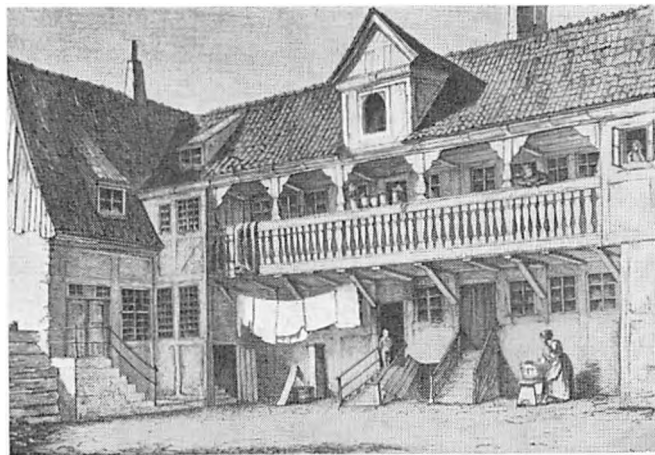
Brandvæsenet holder sprøjteprøve på Københavns Slot i 1693. Det er forbausende at se, hvor højt vandstrålerne kan nå blot ved hjælp af de hånddrevne pumper.

Rådhuset set fra Gammeltorv med »Guldæblespringvandet« i forgrunden. Det genopførtes efter branden 1728 i den skikkelse, som Johan Jacob Bruuns stik af det fra 1756 viser.

Amagertorv i 1748. Til venstre ses en række af de karakteristiske drager, der »erstattede« tagrendernes nedløbsror, og som oftest havde et helt fantastisk udseende. I ejendommen forrest til venstre har en strømpeøve sit udsalg, som skiltet helt forneden viser. Stik i Thuras Danske Vitruvius 1746—49.

En af de mest maleriske gårde af bindingsværk med svalegang var den Gronbechske Gaard bag Borsen fra slutningen af det 17. årh. Den blev nedrevet 1866, da den nu nedlagte Christiansgade blev anlagt. Efter tegning af Knud Gamborg.

„Den herlige Stad“

Selv om arkitekten Lauritz de Thura 1748 i sit kobberstukne værk »Hafnia Hodierna« med stolthed beretter, at »Kiøbenhavn er herlig bebygget, indslutter fire kongelige Slotte, otte Sognekirker den indbefatter mangfoldige offentlige og private prægtige Palladser, 4054 Borger-Huse og Vaaninger, hvoraf adskillige beboes af 10 og flere Familier, den har 11 Torve og offentlige Pladser, 180 Gader og bliver Indbyggernes Antal regnet paa meere end 100000 Siele«, så gjorde den dog, når alt kom til alt, et temmelig broget indtryk. Skulle hans udtalelse tages bogstaveligt, måtte det nemlig betyde, at ildebranden havde omdannet København til en i alle henseender ideal stad, og dette var på trods af alle dens prægtige nybygninger dog så langt fra tilfældet. Århundredgamle sædvaner lod sig ikke udrydde med et pennestrøg, gyder og stræder, som forlængst burde været blevet nedlagt, eksisterede fortsat, og talrige gader og stræder var vedblivende så krumme og snævre, at de var aldeles uegnede til kørsel med store vogne. Det var således blandt andet tilfældet med Rådhusstræde, der om vinteren ofte blev oversvømmet og islagt, men ikke desto mindre først blev udvidet, efter at en brand i 1749 havde lagt elleve gårde på den ene side gaden i aske. At magistraten ikke var blind for gadernes slette tilstand i de bydele, der var blevet skånet i 1728, fremgår tydeligt af en ansøgning til kongen om tilladelse til i disse at rykke gadelinien ind, når gamle huse skulle erstattes af nye, thi »endnu findes endel Stræder i Byen — hed det — saa enge og smalle, at derigennem neppe kan passere en Vogn, i Særdeleshed i det Distrikt om Nikolai Kirke og i de saakaldte Skipperboder (lige overfor Holmens Kirke) til stor Farlighed udi Tilfælde af ulykkelig Ildsvaade«.

Dette bekræftedes til fulde under byens anden store brand 1795, hvor hele dette kvarter blev luernes bytte!

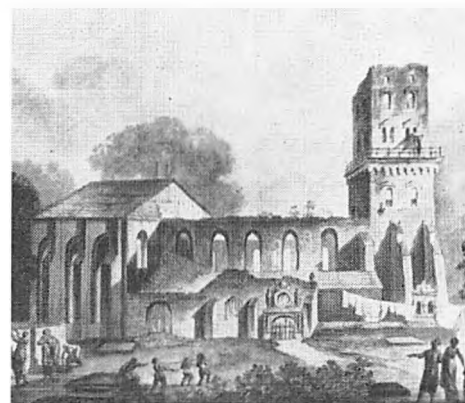
Imidlertid antog de dele af byen, der var brændt 1728, langsomt et normalt udseende, og skønt der i disse, ligesom det var tilfældet efter bombardementet 1807, længe fandtes store »huller« i husrækkerne, fandt borgerne sig hurtigt til rette under de ændrede forhold, som branden havde skabt. I den genrejste by genoptoges dagligdagens rytme. De ny »ildebrandshuse« var næsten alle skåret over samme læst efter de mønstertegninger, som overlandbygmester Johan Cornelius Krieger på den nedsatte bygningskommissions vegne havde udarbejdet og udgivet samlet i et lille hefte. Oprindeligt skulle de alle have været bygget af grundmur, og af hensyn til gadernes égalité skulle deres vinduer og gesimser indbyrdes flugte med hinanden. Desuden var det på grund af brandfare forbudt at anvende tagrender af træ eller træstole til skorstenene, og af samme grund skulle de have brede porte og store gårdspladser.

Som det var at vente, stødte disse krav på stærk modstand hos de mange, der ikke økonomisk evnede at gennemføre dem, og for overhovedet at kunne komme i gang med byggeriet, var det nødvendigt at slække på dem og give tilladelse til at nøjes med at grundmure facaderne til gaden og opføre det øvrige hus af bindingsværk, ligesom det også blev tilladt at opføre baghusene før forhusene. Først 1737 var genopbygningen derfor så vidt fremskreden, at sporene efter branden næsten helt var forsvundet. For byggeriets fremadskriden spillede naturligvis også hensynet til naboerne, som de fleste nødigt ville stå tilbage for, en stor rolle. Selv jævne folk skulle nu som følge af honnet ambition bo i huse, »man kunde tage for Paladser«, og det vakte utvivlsomt både forargelse og misundelse, at »nogle af de Byggende misbrugte Guds naadige Forsyn til Overdaadighed og Pragt«.

Indtil branden havde det – som nævnt – været solide gotiske stenhuse, maleriske renæssancebygninger og jævne barokhuse, der tillige med en lang række større og mindre gårde af bindingsværk, med udskæringer og stokværksfremspring, og lange lave »boder«, som af rigmænd udlejedes til bolig for den mindre bemidlede del af befolkningen, der havde præget byens fysiognomi. Dens pittoreske udseende havde facadernes forskellige farver og forgyldningerne på deres skulpturelle udsmykning, der kappedes med de mange trappetårnes irrede kobberspir, yderligere fremhævet. I takt med opførelsen af de ny »ildebrandshuse« skiftede byen ganske vist karakter, og gaderne fik en hel anden skikkelse end tidligere, men borgerskabets farveglæde havde ilden ikke kunnet tæmme.

Det skidengrå puds, som nu bedækker mange af disse huse, er ikke oprindeligt, men hidrører i de fleste tilfælde fra begyndelsen af forrige århundrede, da gråt og hvidt var tidens store mode. Ligesom renæssancen var baroken imidlertid en farveglad tid, og de kulørte facaders muntre parade, som vi kender dem fra datidens prospekter af byen, virker nu på os som en synlig protest mod pietismens strenge forbud mod at more sig, da endog teatret i Lille Grønnegade blev lukket, og de der uden tvingende grunde udeblev fra gudstjenesten på søn- og helligdage blev straffet med bøde, eller hvis de var »gemene bønder« med at sættes i gabestokken.

Facaderne var derfor borgernes lyspunkt i den triste hverdag. Som rekonstruktionsforsøgene på Graabrødretorv viser, var det rødt og blå, grønt og gult, der beherskede gadebilledet, men det skete dog også, at malernes fantasi løb løbsk, for som i syden i dag var det dengang ikke usædvanligt her i det høje nord at dekorere facaderne med muntre ornamentter og figurlige scenerier, som det ses på stikkene i Thuras Hafnia Hodierna fra 1748 af

Ved branden 1795 antændte gnister fra Gammelholm først taget, derefter spiret på Nikolaj Kirke, som blev helt ødelagt. I mange år henlå den som en malerisk ruin, medens man drøftede dens fremtidige anvendelse. Billedet viser dens udseende. Korret og det nordre sideskib er dækket af interinistiske tage, og på kirkegården tørres tøj.

Akvarel af C. A. Lorentzen.

Christianshavns Torv set fra Overgaden nedenu Vandet. Til venstre Tugt-, Rasp- og Forbedringshuset, der lå på »Lagkagehusets« nuværende plads. I baggrunden det i teksten omtalte hus med de påmalede laurbærtræer.

Tegning af Johan Jacob Bruun 1755.

Amagertorv og af Christianshavns Torv, hvor der på en facade var fremtryllet en hel række laurbærtræer i baljer.

Husenes forskellige farver og dekorationer var ganske praktiske som kendetegn til at adskille dem fra hinanden, for først i 1771 blev det påbudt, at de skulle være forsynet med matrikelnumre. Det er iøvrigt også omkring denne tid, at de første hvidkalkede huse begynder at dukke op, og selv om de i begyndelsen må have virket meget afstikkende, bredte denne mode sig så hurtigt, at det allerede i 1788 følte som om »Kiøbenhavn er flyttet til Møens Klint«. På mere gammeldags instillede personer virkede de afskrækkende: »Man forestille sig en lang Gaderække af hvide Huse, hvilket modbydeligt Syn, og hvor skadeligt for Øjet«, sagde de!

Facaderne lives op

Facaderne var ikke ene om at give gaderne kolorit. Tagrender og skilte bidrog også hertil.

Tagrender havde naturligvis ethvert hus med respekt for sig selv, men et forbud efter ildebranden 1728 mod at udføre dem af træ var kun blevet efterkommet i ganske få tilfælde, da ikke mange havde råd til render af kobber og bly. Trods den risiko man løb i ildebrandstilfælde, fik de fleste borgerhuse derfor sædvanen tro atter render af træ, som oftest i form af udhulede gesimsers, der foredes med bly eller tjæredes. I stedet for nedløbsrør, der var ligeså sjældne som kobberrenderne, udmundede de i kunstfærdigt udførte drager af kobber eller andet metal, der sprang langt ud fra tagskægget og ofte havde et grotesk udseende. »Formede som Uhyrer med vredt opspilet Gab, som Storkenæb Dragesvælg eller lignende fantasifulde Dyrefjæs svang de sig dristigt ud i Luften, understøttede af et Jernsprinkelværk med Snirkler og Kraller« – fortæller Hugo Matthiessen. Nogen særlig fordel kan de næppe have frembudt trods deres maleriske profil – tværtimod var de temmelig upraktiske. »Udstaaende Render«, skriver Henrich Callisen 1809 i sin *»Physisk Medicinske Betragtninger over Kiøbenhavn«*, ere vel allerede ved Placat af 10. Januari 1683 forbudne, dog findes endnu mange her i Staden. De frembringe den Besværlighed, at ikke allene de Gaaende i Regnveir blive overøsedede med Vand, men ogsaa at, efter stærk Tøveir og indfaldende Frost, Iistapper ved dem dannes, som kunde være af den Længde og Tykkelse, at de kunde stærk og farlig beskadige andre, naar de nedfalde«.

Slig en risiko kunne skiltene naturligvis også frembyde!

Almindelige professionsskilte synes først at være blevet almindelig udbredte i begyndelsen af det 18. årh. Mange af disse var

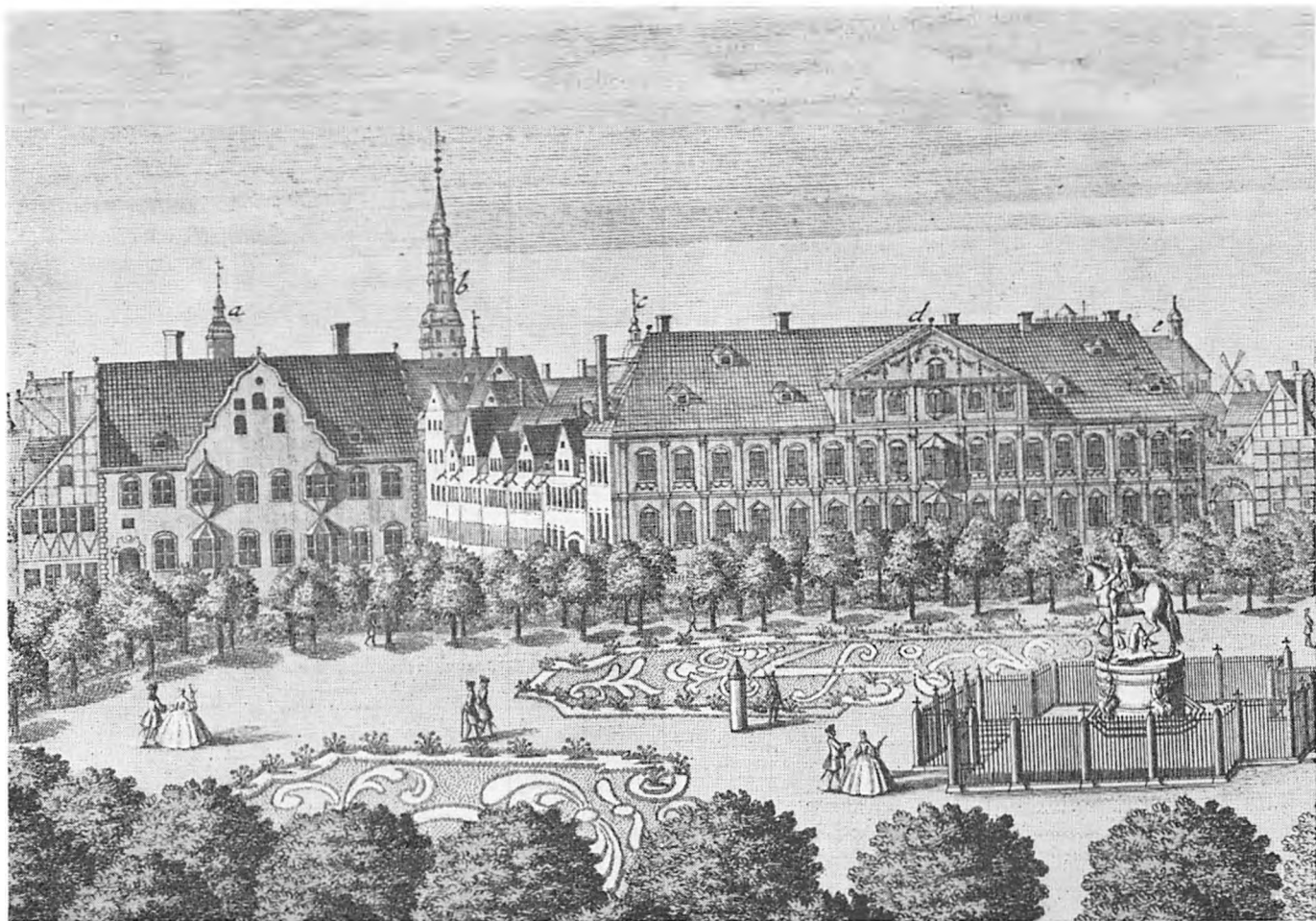

En skiltemaler på sin stige i færd med at male et nummer over en gadedør. At skiltemalerne betragtede sig selv som en slags kunstnere fremgår ikke mindst af hans påklædning og den lille baret, han har på hovedet.

som tagrendernes drager kunstfærdigt udførte i smedejern og festlige at skue med løver, kroner og våbenskjolde, der strålede af forgyldning og prægtige farver. Men de forgyldte kroner var som bagernes nu til dags kun til pryd og ikke ensbetydende med, at indehaveren var leverandør til hoffet. En hattemager i Raadhustræde, der virkelig kunne smykke sig med den fornemme hofleverandørtitel udvirkede dog, at det blev forbudt en kollega på Vandkunsten, som ikke havde denne titel, at smykke sit skilt med et kongeligt monogram og en krone, selv om han til sit forsvar anførte, at både skræddere og parykmagere i deres skilte havde »saavel Kongens som Dronningens, Prinsernes og Prinsesernes Portræt«, og at han ikke havde ladet sit udføre »nogen til Bravat, men alene Kongen til Ære og Staden til Zirat«.

Skønt enkelte håndværkere og handlende uden tvivl kappedes om at gøre deres skilte så store og iøjnefaldende som vel muligt, har de dog næppe antaget de samme vældige dimensioner som blandt andet i London, hvor det ikke var noget usædvanligt syn, at de ophængt i en stolpe på det ene fortov i en bue spændte tværs over kørebanen til det andet, og selv om gaderne nok var smallere end nu til dags, har de alligevel haft en ganske anselig længde. Desuden hang de ofte så tæt, at det som i Fleet Street, hvor der på gadens tohundredte huse hang 315 skilte, undertiden kunne være vanskeligt for solen at trænge gennem dette vildnis, ligesom det om aftenen forhindrede lygterne i at oplyse gaden. De handlende selv har sikkert heller ikke brudt sig videre om denne form for konkurrence, hvor det kunne være vanskeligt at se skoven for lutter træer, men når det kom til stykket, hvor fandtes så den modige, der frivilligt ville trække sig ud af kappestriden og risikere at komme til at gavne sin konkurrent?

I Paris var forholdene måske endnu mere groteske. I hvert fald berettes der her fra om »seks Fod høje Udhængsskilte foran Bu-

Detail af stik af Kongens Nytorv med »Krisen« omkring rytterstatuen af Christian V. I baggrunden ses Østergade med de mange »drager«, d. v. s. tagrendeudlob. Praktiske var de ikke, hverken for gående eller for vogne, der risikerede i regnvejr at få et styrtebad ned over sig. Stik i Thuras Hafnia Hodierna 1748.

Talrige hjem havde enten en papegøje eller en kanariesugl i bur, der blev fodret med de såkaldte kæmper. Man købte dem enten hos hørkræmmeren eller hos bønder fra omegnen, der bragte dem til torvs.

tikkerne, Perler paa Størrelse med Tønder, Fjer, som rakte op til tredie Stokværk«. Med henstillinger og forbud lykkedes det naturligvis ikke at komme dette uvæsen til livs, og i det 18. årh. antog skiltene så kolossale dimensioner som ingensinde tidligere. En skomagere »Støvle var da saa stor som et Vinfad, en Spore saa bred som Hjulet paa en Karosse, en Handske saa rummelig, at der i hver af Fingrene kunne huses et tre Aars Barn«.

Hev og sled vinden i disse skilte, peb og raslede de, så beboerne ikke kunne sove om natten, men langt værre var det dog, at hvis forøjningerne løsnedes eller beslagene rustede, frembød de en virkelig fare for trafikken, selv om det vel nok må betragtes som en undtagelse, at et skilt, der i 1718 styrtede ned i Fleet Street, i faldet rev hele husets facade med sig og dræbte fire personer.

Sådanne hændelser kendes vel ikke fra København, men at de handlende og håndværkerne indbyrdes har søgt at overgå hinanden med store, rigt udstafferede skilte af smedejern, er der ingen grund til at betvivle. Mange af de skilte, der er bevaret fra det 17. og 18. årh. er således temmelig omfangsrige, selv om de i størrelse naturligvis ikke har kunnet måle sig med de to storbyers. I Københavns snævre stræder har de dog fyldt ganske godt!

Byens brand 1728 synes imidlertid for en tid at have standset denne form for konkurrence — ikke af økonomiske grunde, men af frygt for at de under fremtidige ildsvåder skulle kunne tjene som »ledeild«. Noget direkte forbud mod dem fandtes ikke, men at de har været sjældne, viser blandt andet at de, der er bevaret, enten er ældre end 1728 eller i hvert fald en halv snes år yngre. I den mellemliggende periode, da byen som en fugl Phønix rejste sig af asken, men da rædslen for flammernes hærgen endnu sad folk i blodet, forekommer nemlig kun skilte af sten, som blev anbragt fladt på facaderne, og skønt de var langt mindre iøjnefaldende end de store udhængsskilte, havde de dog fremfor dem

den store fordel, at de ikke kunne brænde. De københavnske stenskiltes saga er således uløseligt knyttet til de såkaldte ildebrands-huse — selv om de i mindre antal forekommer både før og efter deres tid. Som udhængsskiltene er de af meget forskellig kvalitet. Nogle er rene små kunstværker, andre derimod meget midelmådige og sikkert udført af ganske jævne stenhuggere. Ofte virker de naive og kompositionen ubehjælpelig. Til tider har det endog knebet at skaffe plads til de ingredienser, der skiltes med.

Et af de ejendommeligste skilte, der er bevaret, er et brændevinsbrænderskilt i Københavns Bymuseum, som brændevinsbrænder Poul Poulsen Gjerløf efter branden anbragte på sin nyopførte ejendom, der lå netop på det sted, hvor ilden var opstået ved Vestervold. Som så mange andre stenskilte er dette inddelt i felter. I det øverste ses en stiliseret fremstilling af byen og havnen, i det mellemste brændevinsbrændernes remedier og ejendommens kendingsmærke, en kamel, der er ved at slukke sin tørst, og i det nederste et kuriøst digt til minde om branden:

Stat Læser; læs, og græd, see hver en Tødel tegnet,
Du seer udi mit Skilt den ganske Stad staar blegnet
Ved Ildens store Magt, som icke Tusind Aar
Kand vinde op igien, som skeede ved det Saar.
Min Formand brendte først ved en foragtet Prose,
Da moxen Kiøbenhavn gik over udi Ild.
Bedrøved Læser, føel, om ey din Skoe med Hose
Kand føle Brandens Vold, Gud dømte tie nu stil.

At langt de fleste skilte af sten, der er bevaret, er brændevinsbrænderskilte, er ikke så mærkeligt, for endnu i slutningen af 1700-tallet var der i København henved 3000 mennesker, der arbejdede i et brænderi, det vil sige en for hver af byens 30 indbyggere. Det er naturligtvis også udtryk for den yndest brænde-

Satire over københavnsk gadeliv 1867. Bro-
læggere slukker deres tørst.
»Fra Fremtidens Carneval«.

vinen nød i de brede befolkningslag, medens derimod overklas-
sen foretrak de mere ædle drikke: »Lad mig faae et Glas Miød
først, thi jeg er for storagtig til at drikke dansk Brændevin«, siger
Jeppe, da han vender tilbage til sit eget hus efter sit ophold i ba-
ronens hjem. Og hvad der var tilfældet på landet, gjaldt ikke min-
dre i hovedstaden, hvor der så at sige i hver enkelt københavnsk
gade ofte fandtes flere brændevinsbrænderier. Det er derfor sik-
kert heller ikke overdrevet, når det 1791 fortælles, at »i hvert 3.
Hus i Gaden er Pøbelens umistelige Finkel tilfals«, og at tilstan-
dene ikke bedredes meget i det følgende århundrede, fremgår af
en udtalelse i Nyeste Skilderie af Kjøbenhavn for december 1805,
hvori det siges, at »enhver Ynder af denne himmelske Drik finde i
Kjøbenhavn næsten hver andet Skridt Lejlighed til at gjenkalde i
sin Erindring de herlige Virkninger deraf, hvert andet Hus beboes
næsten af en Brændevinsmand og prunker med et Brændevinskilt«.

Talrige af disse er endnu bevaret på deres oprindelige pladser.
men af deres tidligere staffering og forgyldning er kun svage spor
tilbage. Næsten altid optræder der på dem et dyr, det være sig en
løve, en bjørn, en hest, eller en hjort, der læsker sin tørst med
den liflige drik, men det rent reklamemæssige er sikkert ikke den
eneste hensigt med disse. Ligesom ejendommenes forskellige far-
ver gjorde dem let kendelige fra hinanden, således kunne disse
dyr også virke som erstatning for nutidens husnumre. Vingaards-
stræde nr. 10 kaldtes f. eks. »I Hjorten« efter en springende hjort,
som var anbragt i øverste felt i det brændevinsbrænderskilt Mads
Pedersen Spendrup 1735 lod opsætte på sin ejendom, og på sam-
me måde benævntes et hus i Gammel Mønt »De tre sorte Ravne«.

Hvad der er sagt om brændevinsbrænderskiltene kan med lige
så stor berettigelse anvendes på de øvrige professionsskilte, hvad
enten det drejede sig om et bagerskilt, et fiskehandlerskilt, et vin-
handlerskilt eller et sæbesydskilt — alle havde de det dobbelte

formål at henlede folks opmærksomhed på vedkommende forretning og kendetegne ejendommen, de sad på. Med deres strålende farver bidrog de forskellige skilte ligesom tagrendernes groteske dragehoveder til at oplive gadebilledet og give et muntert og festligt indslag i den grå og triste hverdag.

I det lange løb var stenskiltene imidlertid ikke iøjnefaldende nok, og de smukke og kunstfærdigt forarbejdede udhængsskilte vandt omkring 1760 atter indpas på husenes facader. Ganske vist blev mange ødelagt under byens anden store brand 1795 og under bombardementet 1807, men når de ikke forekommer i noget stort antal på nyklassicismens og empirens bygninger, skyldes det dog snarere, at man fandt, de misklædte dem. Prospekter af byen viser de forskellige typer på udhængsskilte, der forekom i det 18. årh. Et sted er over en indgangsdør anbragt en stol, et andet sted en miniatureligkiste, andre skilte henviser til lysestøbere, fiskeblødere, bagere etc.

Men med sådanne skilte var ikke alle handlende tilfredse. Portfløje og vinduesskodder udnyttedes i stigende grad til skiltning, og de herligheder, snilde malere fremtryllede på dem, vakte ikke blot kundernes appetit, men gav undertiden også anledning til skuffelser, når skiltene lovede mere end forretningerne kunne holde – og dette var ingenlunde helt sjældent. Fornøjelige var de imidlertid. I 1751 omtales således en slagtergård i Store Kongensgade, »hvor den hvide Koe er malet paa Porten« og i »Aftenposten« omtales 1781 »Kommens-Kringlerne, som afmales kronede paa Vindues-Skaaderne«; i Christen Bernikowsgade skiltedes der med vindruer på skodderne; andre steder med hatte og flere steder med alle de dejlige ting, der kunne købes i en urtekræmhandel. At det ikke drejede sig om isolerede tilfælde, viser Holbergs udtalelse, at det var meget almindeligt, bagernes, skræddernes og skomagernes huse på dørene var dekoreret med gyldne kring-

ler, sakse og støvler. Derimod spillede butikkerne ikke nogen særlig rolle i gadebilledet. Forretninger i moderne forstand eksisterede ikke. Store udstillingsvinduer slet ikke. Butiksvinduerne lignede alle andre vinduer i huset, og der udstilledes kun få varer, for det var alligevel skiltet på muren, der røbede butikens tilstedeværelse og tiltrak kunderne. Derfor havde det heller ingen særlig betydning, om den lå i kælderen eller på en af etagerne, selv om de fleste af hensyn til kundernes bekvemmelighed vel sagtens har foretrukket at drive forretning i stuen eller i kælderen, der dog ikke som senerehen næsten udelukkende var forbeholdt fødevarebranchens handlende. Foruden de varer, der udstilledes i vinduerne, ophængtes de dertil egnede tit også i snore under det flade eller hvælvede halvtag, der som oftest beskyttede kældernedgangene og gadedørene mod for stærk sol eller regn. Disse var undertiden meget kunstfærdigt udførte, ligesom det også var tilfældet med mange af de karnapper, husene tit var forsynet med. Skønt de havde været forbudte siden 1683 var det endnu efter ildebranden 1728 ikke lykkedes at komme dem til livs. Dertil nød de alt for stor yndest som observationsposter — og hvad gjorde det så, at de hindrede naboernes udsyn og optog en stor del af fortovet? Disse »Fortidens smagløse Sirater« udryddedes først helt i begyndelsen af det 19. årh., thi på nyklassicismens stilrene og sobre facader tåltes deres tilstedeværelse ikke.

Husenes brogede facader med de mange strålende glastruder og de ejendommelige tagrender, med de skønt forarbejdede, som oftest bemalede og forgyldte udhængsskilte, med den fornøjelige og dekorative udsmykning af døre og skodder, med de svungne halvtage over de kælderdøre, der ikke skjulte sig under en forræderisk lem på fortovet, eller over stueetagens butik- og gadedøre, som en bred trappe oftest førte op til, bevirkede i fællesskab, at gadebilledet blev rigt og afvekslende, festligt og morsomt.

Gadernes brolægning og rendstenenes tragedie

»Gaderne ere mestendeels tilstrækkelig brede, godt broelagde, og ved Siderne belagde med brede Stene for Fodgængere. Om Natten blive de, naar det ikke er Maaneskin, oplyste med Lygter, undtagen i Maji, Junii og Julii Maaneder«, fortælles det 1783 i en beskrivelse af »den kongelige danske Residentsestad Kiøbenhavn«. Og som en yderligere bekræftelse på byens fortræffelige tilstand anføres det, at »siden 1771 ere Gadernes Navne tegnede paa alle Hjørnerne, og til desto større Beqvemmelighed Husene numererede«.

Med hensyn til gadernes tilstand kunne København dog ikke betragtes som en forbilledlig stad!

»Naar Fortogene bepakkes med udsatte Varer og andre Ting; naar de brede Stene ikke ligge lige; naar Fortogene paa de fleste Steder ere overskaarne af smaae Render for Vandløb, som enten aldeles ikke, eller dog slet og ujevnt ere bedækkede, da, og naar Vognene om Natten hensættes paa Gaderne, hindres derved ikke allene de Gaaende, men ogsaa Beskadigelser kunde derved foranlediges, hvilket temmelig ofte er Tilfældet«. Derimod skulle man, hvis en disputats fra 1738 stod til troende, til gengæld være sikker på, at luften københavnerne indåndede var frisk og ren, for som bevis herpå anføres, at byen lå åben for alle vinde, og ingen skov i dens nærhed forhindrede solstrålerne i at trænge ned i gaderne. Ikke desto mindre — hvad det så ellers skyldtes — hærgedes den som i århundreder forud også gennem hele det 18. årh. gentagne gange af epidemiske sygdomme. Pesten 1711, der bortrev omkring 23.000 af Københavns ca. 70.000 indbyggere, efterfulgtes af talrige andre mindre epidemier. I 1757 døde så-

En visekælling jalbyder en vise indenfor Nørreport, omgivet af skrigende gadedrenge, medens konerne ved den nærliggende vandpost drofter de sidste sladrehistorier.

Gadedrengene var en af fortidens svøber. Her ses en bande i den smalle gang over Trinitatis Kirkegård, som nu er udlagt til plads.

Efter tegning af P. Klæstrup: »Fra det forsvundne Kjøbenhavn«, ca. 1850.

ledes 358 af dysenteri og i 1766, 446; af kopper døde i 1769 1.219 og af skarlagensfeber i 1777—78, 2.000 og i 1759—97, 350, medens 705 i 1772 faldt som offer for en af vor tids mest kendte børnesygdomme: Mæslinger. Trods sin påståede rene luft kan København derfor alligevel ikke have været nogen sund by at leve i, men spørgsmålet er vel også, om luften virkelig kunne være så frisk, som det blev hævdet! I hvert fald mener Nyerup ved århundredets slutning, at den har »en fordærvet og for Sundheden højst skadelig Atmosphære«, der efter hans mening skulle skyldes det stillestående rådne vand i kanalerne og »de mange Fiskeblødere, Garvere, Slagtere, Kallundsmænd, Sukkerraffinadeurer, Farvere, hvis Næringsdrift fører en saa ful Stanke med sig, at de billig burde byforvises, de skidne Gader, som volde at de Fodgjængere, hvis Fødtøj er i beste Stand, altid have vaade Ben, Ligenes Begravelse inde i Byen, saa Manges Ophold i Kjelderne — disse fugtige med tyk og beklumret Luft opfyldte underjordiske Vaaninger — og endelig — om Sommeren — det fine Støv, som den stærke Færdsel i og ved Byen afstedkomme, og som man ved hvert Aandedræt æder i sig«.

Rendestenene var imidlertid gadernes dårligste samvittighed, men deres svinske indhold til trods aldeles uundværlige, så længe der ikke fandtes underjordiske kloaker. Oprindeligt var de måske nok beregnet til kun at opsamle regnvandet, men hvor let og praktisk var det ikke at hælde sit overflod af skarn ud i dem — og dette fandt københavnernes ikke, der kunne være noget galt i, selv om de naturligvis ikke syntes stanken, de udbredte, var særlig appetitlig. Rahbek fortæller, at engang i 1772, da han ville krydse rendestenen på St. Annæ Plads ved at træde på en bunke dynd i midten, sank han så dybt ned, at han faldt »paa det andet Knæ og havde meget ondt med at komme op og aldeles tilsølet, og til Spektakkel for alle Forbigaaende, at naa hjem«. Iøvrigt skal det

have været i samme rendesten, at der 10 år tidligere under et rendestensbrædt blev fundet et næsten oprådnede barnelig.

Rendestensbrædterne, der i reglen lå ud for portene, frembød heller ikke altid nogen sikkerhed. Ofte var de halv rådne, eller der manglede et bræt, så de kunne være farlige at benytte, ligesom det gjorde vældig ondt at støde foden på de jernklammer, ringe eller kæder, hvormed de var fastgjort. Og når de i stærk regn eller sne blev smidt op på fortovet for ikke at blive skyllet væk, kunne man risikere, som P. A. Heiberg fortæller, at få fødderne ind i krogene og falde. »Alene i Myntergade, denne lille og ubetydelige Gade, kunde man i Frostens Tid tælle 47 saadanne opstaaende Fodangler eller Morderjern, hvoraf man kan slutte, hvor overmaade let det er at blive lemlæstet i denne Gade«, særlig om aftenen med den usle oplysning, siger han. De eneste som havde fornøjelse af disse farlige rendestensbrædter, og som nødigt så dem fjernet, var byens gadedrenge, som elskede at lege med dem!

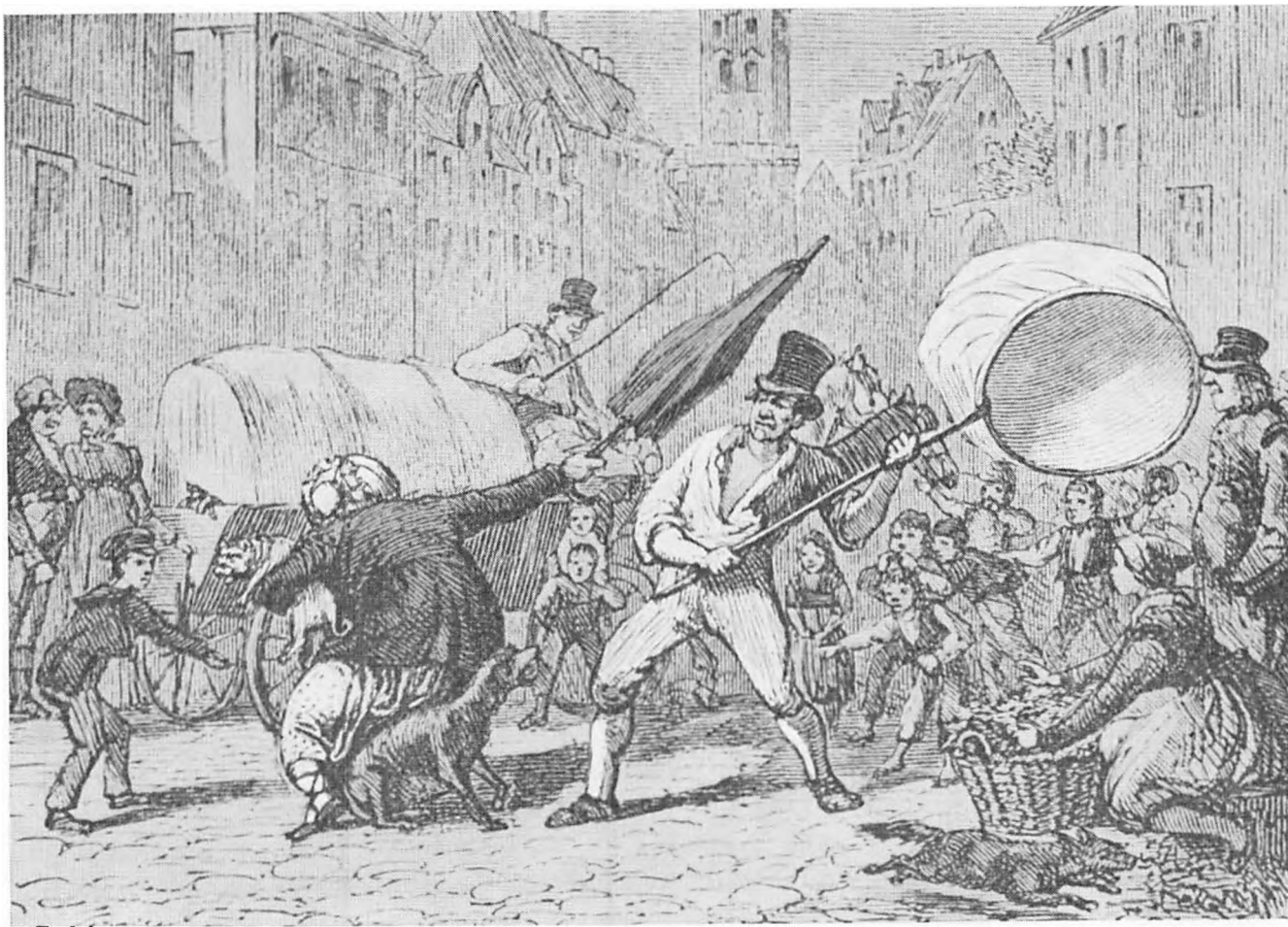
Byens kloakeringsforhold var således under al kritik, thi i mangel af underjordiske kloaker benyttede befolkningen nemlig, som nævnt, uden blusel rendestenene som »skraldebøtte« i det forfængelige håb, at regnen nok skulle føre deres uhumske indhold ud i havnen eller kanalerne. Geniale husejere havde endog fundet på at føre spildevandet fra gårdens vandpost gennem priveterne, hvis indhold på denne bekvemme måde derefter førtes ud i rendestenene — et primitivt »Træk og Slip«, men blot lidt mere udspikeret end den metode mange andre benyttede sig af, i nattens mulm og mørke at tømme latrinspandene ud i dem — hvis man ikke som i Nyboder simpelthen smed affaldet ud på gaden. At rendestenene derfor undertiden blev tilstoppede, så der opstod oversvømmelser, siger sig selv. Disse kunne dog også, som det blandt andet var tilfældet i Købmagergade, skyldes, at gaderne

havde et forkert fald, for selv om fortovene gang på gang forhøjedes, kunne det være vanskeligt både at være tørskoet og ikke få sit fodtøj snavset til.

Utilfredshed med de herskende forhold gjorde det derfor stadig mere nødvendigt at regulere vandfaldet »efter et ordentligt Water-Pas og Vandet henledet at tage sin Flugt, hvor det nærmest og bedst kan ske«. En kommission, der i den anledning blev nedsat 1757, fik da også gennemført forskellige forbedringer i afvandingssystemet, men dette medførte ganske naturligt, at spørgsmålet om rendstenenes fremtidige indretning og gadernes slette brolægning i det hele taget blev inddraget i debatten. Når denne hidtil havde været så ujævn, at det kunne være vanskeligt at gå på den — ja, endog farligt for de mennesker, der var dårlige til bens, så skyldtes det først og fremmest, at det hidtil havde været overladt hver enkelt husejer at brolægge det stykke af gaden, der lå ud for hans hus, og at den kontrol, der var blevet ført med dem, unægtelig ikke havde været særlig effektiv. En lille bedring indtraf imidlertid, da det 1764 blev påbudt, at gaderne for fremtiden skulle brolægges under ét og udgifterne pålignes husejerne, men fortovene var undtaget herfra — dem skulle de nemlig selv fortsat sørge for blev brolagt. Den 10. december 1765 blev der dog nedsat en særlig Trottoirkommission, der skulle finde frem til en form for fortove, der var mere hensigtsmæssig end de hidtidige skæve og uregelmæssigt brolagte trottoirer, og efter den franskfødte ingeniør og vejinspektør Marmillods anvisning blev der udarbejdet et forslag til moderne fortove med kantsten, der skulle hæves nogle tommer over det egentlige gadeniveau. Fra Holmens Kanal, som blev det første sted i byen, der forsynedes med dem, bredte de sig snart til de øvrige hovedgader, men trods de store fordele, de frembød, forstod indbyggerne i virkeligheden ikke deres betydning. Trafiken tog intet hensyn til dem, man både red

Medens vægteren får sig en lur i en tilfældig kælders, bytter muntre unge mennesker om på de handlendes skilte — til stor forførdelse for ham, når han vågner op. Efter tegning af P. Klæstrup til «Det forsvundne Kjøbenhavn» ca. 1850.

Man skulle vogte sin hund godt de dage, hunderakkeren var ude for at fange losgående hunde. En kone på dette billede beskytter således efter bedste evne sin dejlige hund med sin paraply. Efter tegning af Knud Gamborg ca. 1860.

og kørte på dem efter forgodtbefindende, således at »Fliserne tog mærkelig Skade, spaltedes og gik i Stykker«. Et forbud mod at benytte dem på denne måde, at køre med trillebøre på dem og at smide tunge ting ned på dem hjalp ikke mere, end at »Kjøbenhavns Skilderie« sikkert med rette i 1786 beklagede sig over, at se dem fyldt med »Kjælderskure, Trapper, Stole, Borde, Bænke, Gryder, Potter og utalligt andet Skramleri, saa at man ikke skulde tro, at de vare anlagte for Fodgjængere, og de hugne Sten have en saadan Hædning mod Rendestenene, at man maa prise sin Lykke ved ikke at falde i dem. Dragere med Bylter og Folk med Trillebøre betjene sig af Fortougene, hvilket dog er nyttigt, fordi man derved lærer at tage sig iagt, og fordi Øret frydes ved Trillebørenes behagelige Knirken. Gaderne selv ere, naar Veirliget paa nogen Maade tillader det, saa bløde, at man ikke plages af sine Ligtorne, og bliver man hist og her siddende fast, istemmer man en Sang til Renovationens Berømmelse. Plakaterne paa Hjørnerne, der sige os, at Gaderne ere feiede og rene, ere ikke selv sikre for at besudles og overstænkes af det Dynd, som de bevidne ikke at være til. Endelig fylder den udkastede Uhumskhed, de stinkende Aadsler og Hunde, Katte og Rotter Luften med en Damp, som idetmindste er til megen Fordel for Lægerne«.

Disse sarkastiske ytringer om fortovens rette udnyttelse og kørebanernes fortvivlede svinske tilstande kunne måske forlede en eller anden til at tro, at byens anden store brand 1795 vakte en sådan rædsel i københavnernes sind, at de efter bedste evne søgte at fjerne enhver hindring på gaderne, som under fremtidige brande ville kunne sinke slukningsarbejdet. Enten forstod de ikke, at ryddelige og velholdte gader i høj grad ville kunne fremme det, eller også var vanens magt så indgroet, at myndighederne ikke mente sig i stand til at imødegå den, og så slette var forholdene, at »Politivennen« i 1798 følte sig forpligtet til at gøre op-

Østergade set fra Kongens Nytorv 1788. Kørebanen respekteres ikke af fodgængerne, folk står ugenert og snakker midt på den. I baggrunden ses en fornem karet med forløber. Bemærk iøvrigt tranlygterne, skiltene og gadesælgersken, der sidder på hjørnet ved D'Angleterre til højre i billedet. Akvarel af Jens Bundsen.

mærksom på det forkastelige i, at fortovet på Østergade, der var byens fornemste forretningsstrøg, »bortranes af Trappestene. Kælderluger, Lygtepæle m. m., tilskrumles af Auktionsfolk, Frugthandlere, Amagerinder, Fiskeblødere, Hosekræmmere, og gøres farlige ved underjordiske Vinduesgrøfter og Trapper«.

Jes Bundsens akvarel fra 1788 i Bymuseet af Østergade ved aftenstid, set fra Kongens Nytorv, giver et indtryk af forholdene, når de var bedst. Tilsyneladende ånder alt idyl! Tranlygterne kaster deres forjættende skær over det promenerende borgerskab, og aftenens fred brydes kun af en karet med en uniformsklædt løber foran. Ved en nærmere betragtning viser det sig imidlertid, at brolægningen er ujævn og synes at bestå af strandsten, at ingen tager hensyn til fortovene, idet folk uden tanke på trafikken promenerer på kørebanen og samler sig i små sladregrupper midt på den. Det er næppe heller helt tilfældigt, at en vægter har anbragt sig udenfor en oplyst kælderbeværtning på det ene hjørne, således at han er i stand til straks at gribe ind, hvis gæsterne bliver lidt for højrrøstede eller for medtagne af den gode punch til selv at kunne finde hjem. Trods det sene tidspunkt synes gadehandelen at florere livligt, thi på det modsatte hjørne har en kone oplået sit salgsstade.

At fortove vedvarende betragtedes som husejernes private domæne, de frit kunne disponere over til alskens formål, fremgår tydeligt af en henstilling fra politiet i 1790 til »Kobbersmede, Marchandisere, Hosekræmmere, Frugthandlere og alle andre, som tage sig den Frihed ellers paa Fortougene at have adskilligt staaende«, om at rydde dem i anledning af kronprins Frederik (VI)s hustru Marie Sophie Frederikkens indtog i byen.

Men de handlende og håndværkerne var ikke ene om at skulle lastes for gadernes ufremkommelighed. Det offentlige havde også deres store andel deri: »Ved Broelægningens Istandsættelse

paa Gaderne og endnu mere ved Gravning til Vandrendernes Reparation — skriver Callisen — kunde mange om Aftenen og ved Nattetider komme til Skade I paakommende Glatis — fortsætter han — falde mange paa Gaderne, og hvert Aar bliver der ved foraarsaget mange Beskadigelser«. Husejerne skulle derfor bestrø deres fortov med sand, aske eller savsmuld, og »Glidebaner til Drængenes Fornøielse paa Gader og offentlige Pladser burde ikke tillades«.

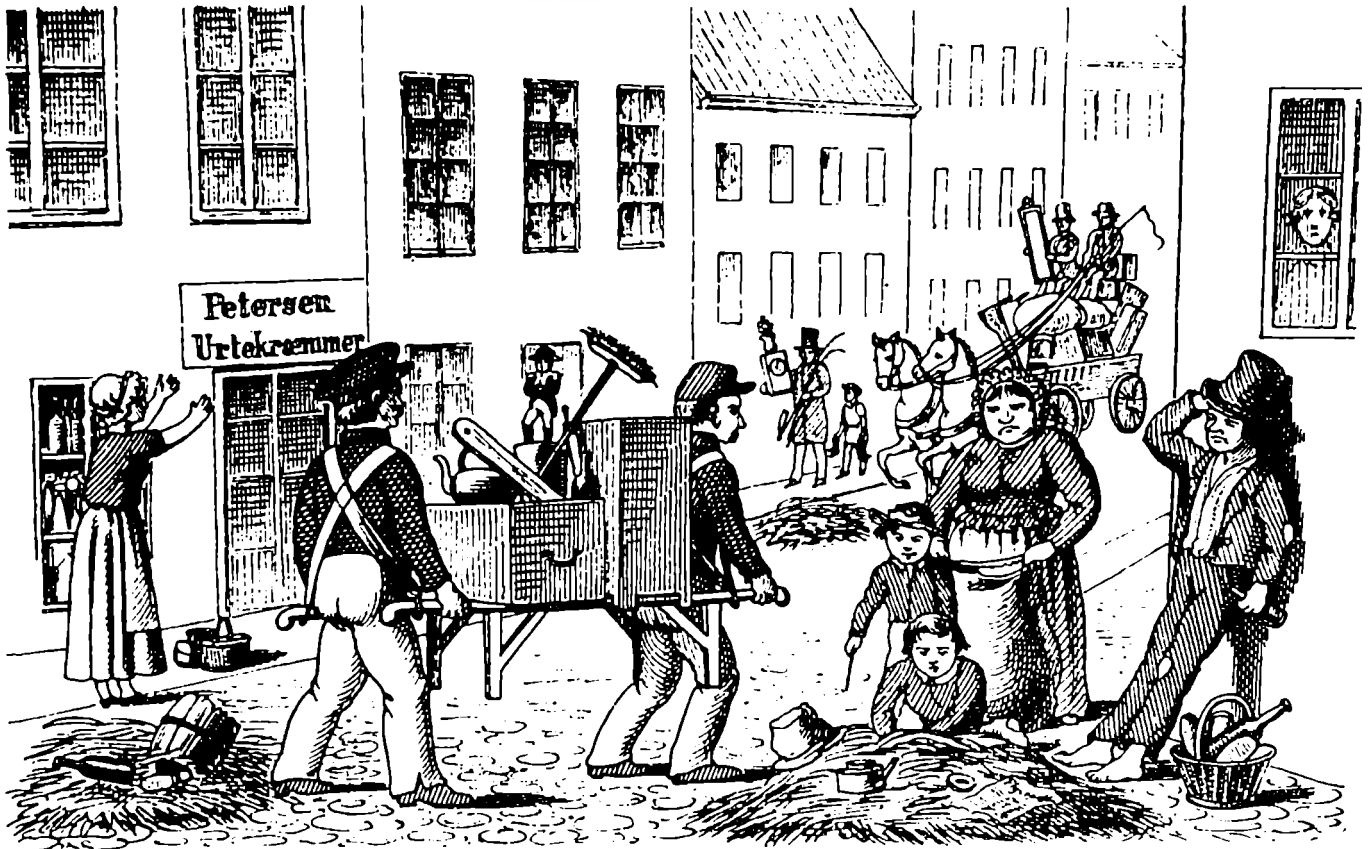
Hvad der desuden bidrog til at gøre dem vanskelig fremkommelige til daglig, var de mange vandposter, hvor husmødre og tjenestepiger hentede vand til husholdningsbrug, thi dels var det ikke alle ejendomme, der havde deres private pumpe i gården, dels skete det vel også, at vandet i de offentlige pumper blev anset for friskere, og det fornøjelige samvær omkring dem, der undertiden kunne udarte til rene opløb, når sladderen gik særlig livligt, lokkede utvivlsomt også mange hid, der gerne ville høre nyt om deres naboer, og som sladrecentraler havde vandposterne en vældig betydning i småstaden København, der dengang som på sin vis også nu var en rigtig andegård. Det bedre naturligvis heller ikke forholdene, at mange benyttede dem til at holde storvask midt på gaden.

Endnu omkring midten af forrige århundrede benyttedes gaderne til mangehånde formål. I folks bevidsthed betragtedes fortovene især i de mindre gader som husejernes private domæne, hvor de bl. a. opstillede deres brændestabler til vinterens forbrug, medens håndværkerne, som her nogle kobbersmede, ugenert benyttede korebanen til værksted.

Efter tegning af P. Klæstrup: »Fra det forsvundne Kjøbenhavn«, ca. 1850.

Flyttedagscene.

På de store flyttedage var det sædvanen, at gammelt skrammel og muggent sengehalm blev kastet ned på gaden — til glæde for fattigfolk der i bunkerne søgte efter brugbare ting. Satirisk blad fra ca. 1840.

Renovationsvanskeligheder

Pumpernes placering på gaderne lagde, som omtalt, store hindringer i vejen for trafikens afvikling, men for fodgængerne var gadernes svinske tilstand dog den største ulempe, og det er næppe for meget sagt, at det var et problem, som i århundreder havde beskæftiget byens myndigheder. Gang på gang var der blevet udstedt påbud om renovationens fjernelse, og gang efter gang havde det hjulpet en kort tid, men en endelig løsning var ikke blevet fundet. Det var vognmændene, der skulle sørge for dens bortkørsel, men de overholdt ikke deres forpligtelse, og i 1702 fortæller en rejsende, der besøgte København, at gaderne i regnvejrs frembød et ufremkommeligt morads, »thi uagtet Politiet er udmærket i mange andre Ting, saa har man dog ikke fundet nogen Maade at gøre Gaderne godt rene, ogsaa er der ligesaa meget Støv om Sommeren som i London«.

De mange forsøg på at finde frem til en ordning af renovationens bortkørsel havde således ikke båret frugt. En skrivelse i 1714 fra Politie- og Kommercekollegiet til politimesteren viser, hvor håbløs situationen i virkeligheden var. Det fremgår nemlig af denne, »at Indbyggerne ikke passe paa at lade sammenfeje Skarnet paa deres Fortov paa de Dage og Tider, Karrene komme at bortføre det, men enten sammenfeje det om lørdagen og andre Helligdagsaftener i Dynger, hvilke siden straks igen udkøres og udspredes paa Gaden, førend det bliver bortført, eller og de ganske lade Urenligheder ligge sammenfejjet, da Skarnvognene og køre det forbi uden at tage det med«. Kun i juli måned, fortæller Holberg i »Ulysses von Ithacia«, »er de upaaklagelige, men Resten af Aaret kan man næppe gaa uden Fare for at drukne i Skarn« Særlig hårdt har det sikkert forekommet dem, som byens brand 1728 ruinerede, for som Holberg også har berettet,

var det langt fra noget sjældent syn at »see dem traske i Skarnet, der nys havde kjørt i deres prægtige Vogne«.

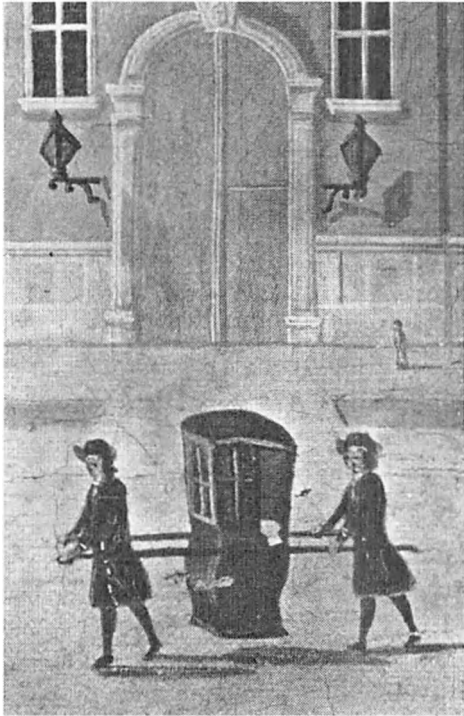
Gentagne gange søgte myndighederne at komme dette onde til livs, og selv om der ikke, som det var tilfældet 1732, vedblev at være »adskillige Gaders Renovation, som ikke siden Branden af Indvaanerne selv have været reoverede«, så var forholdene dog langt fra gode. Forgæves blev der med vognmændene truffet forskellige arrangementer om renovationens fjernelse fra gaderne, og tilstandene bedredes ikke ved at henlægge dens bortkørsel under politimesterens myndighed. Bestandig klagedes der over, at glas, potteskår, fejeskarn og meget andet blev kastet ud på gaderne, hvor det spredtes for alle vinde. Det gavnede heller ikke renovationsforholdene, at sneen om vinteren »af Hensyn til de kongelige Herskabers Kanekjørsel« blev liggende urørt i hovedgaderne, og at grundejerne selv skulle sørge for gadefejningen, undtagen på torvene, som vognmændene tog sig af, thi fejning og bortkørsel var to forskellige ting, som ikke synes at have gået i spand. Det fremmede naturligvis heller ikke renligholdelsen, at der i byen fandtes et stort antal heste og køer — i 1802 var der således 2.564 heste og 1.810 køer — og talrige hunde, får og geder, som synes at have færdedes frit omkring på gaderne. Derfor virker det måske en lille smule overraskende, at det til gengæld var forbudt at holde svin — men om dette forbud er blevet overholdt, er imidlertid en anden sag! Et kapitel for sig udgør natrenovations fjernelse, som senere vil blive omtalt.

Opløb og trængsel

»I store og folkerige Steder — udtalte Callisen 1809 — hvor saa mange tusinde Mennesker krydse hverandre paa Gaderne og offentlige Steder, hvor alle ere beskæftigede, alle i Bevægelse, alle paa Færde, hvor enhver, efter sin individuelle Stilling i Livet, virker til bestemte Hensigters Opnaaelse, kunne mange Omstændigheder møde, som forøge den Masse af Livsfarer, der ledsager Mennesket ved hvert dets Fied paa Livets Bane Jeg nævner iblandt disse først Opløb af Almuen og Trængsel« Sine bysbørns mentalitet synes han at være meget fortrolig med, for senere skriver han, at »da Nysgierrighed er et af Kiøbenhavnernes karakteristiske Træk, saa kan af og til den ubetydeligste Anledning give Grund til stærk Trængsel, som vel i Almindelighed ikkun har til Følge, at Klæderne rives itu, Hattene tabes, Skoene mistes, men som dog af og til ogsaa kunde have og har skadelige Følger for Liv og Helbred, især for Qvindelkønnet, for Børn og svage Folk«. Og »Aftenposten«s udtalelse i 1775 »at gaa paa Gaden fra Morgen til Aften i Kiøbenhavn og ikke høre Løyer, det skulde næsten være urimeligt« er i virkeligheden udtryk for det samme, at hovedstaden i det 18. årh. må have været på én gang meget urolig, men samtidig en fornøjelig by, sydende af bevægelse og støj, accentueret i gadesælgerens hæse råb, når de falbød deres varer og søgte at overgå hinanden i, hvem der kunne skriges højst. Med lethed må de have kunnet overdøve vognenes larm på brostenene, selv om trafikken i de snævre gader skal have været meget livlig, skal man tro Hugo Matthiessens udtalelse: »Vogn paa Vogn rullede frem, Stenbroen drønedede under Hjulene af de vægtige Bryggervogne, og Glasruderne klang i de prunkende Karosser, som buldrede frem i al deres barokke Værdighed«. Den almindelige velstand gav anledning til at alle kørte, og at mange

Der var mange ting, man i forrige århundrede kunne købe på gaderne. Her er det en bondekone, der sælger forskellige slags frø, som husmodre satte pris på at have.

På grund af gadernes uhumske tilstand og slette brolægning i det 18. årh., var det vanskeligt at gå på dem — især i dårligt vejr — og portechaiser blev derfor et almindeligt anvendt befordringsmiddel for den mere velstående del af befolkningen. Detail af maleri af Rach og Eegberg ca. 1747—50.

havde egne »Heste, Vogn og Portechaiser, fordi skikkelige Folk kunne ikke mere gaae, og disse Ting ere derfor lige saa fornødne som Skoe«, hed det 1762.

Mange slags vogne sås på gaderne: Bøndernes fjælevogne og spinkle pindevogne, møllernes og bryggenes mere solide vogne, hyrekareter og tunge private barokkarosser — senere dog også mere lette vogntyper. Selv om det skulle være fint at køre, kan det næppe have været nogen særlig stor nydelse i betragtning af, at de fleste gader var elendigt brolagte, men honnet ambition blandedes vel også lidt med angsten for at få fodtøjet snavset til, hvis man foretrak apostlenes heste. De private vognejere gjorde heller ikke hyrekuskene arbejdsløse — tværtimod havde disse »fuld beskæftigelse« i det 18. årh., som det synes at fremgå af en udtalelse fra 1705: »Hyrekarosser synes vel altid at blive fornødne for den store Nytte og Kommoditet, baade Fremmede og Indbyggere kunde have af dem, besynderlig Hoffolk og andre Fornemme« . . . , medens de af »gemene Folk« benyttedes til barne-dåb, bryllup, begravelse og almindelig kirkegang.

Antallet af privatvogne blev dog næppe mindre i århundredets løb. »Flottest var Adelens og Gesandternes — fortæller Knud Bokenheuser. — Viste en Lehns greve sig i sit elegante Køretøj paa Strøget, udfoldede han al sin Stivhed og Pragt. En Løber kom foran, saa kom Vognen, trukken af Seks spand, hvis elegante Seletøj med Sølv og Blinkere spillede i Solen. Paa Bukken sad Kusk og Tjener, bagpaa to Lakajer i stiveste Puds, og inde i Vognen laa Naadigherren selv henslængt i sin Silkekjole«.

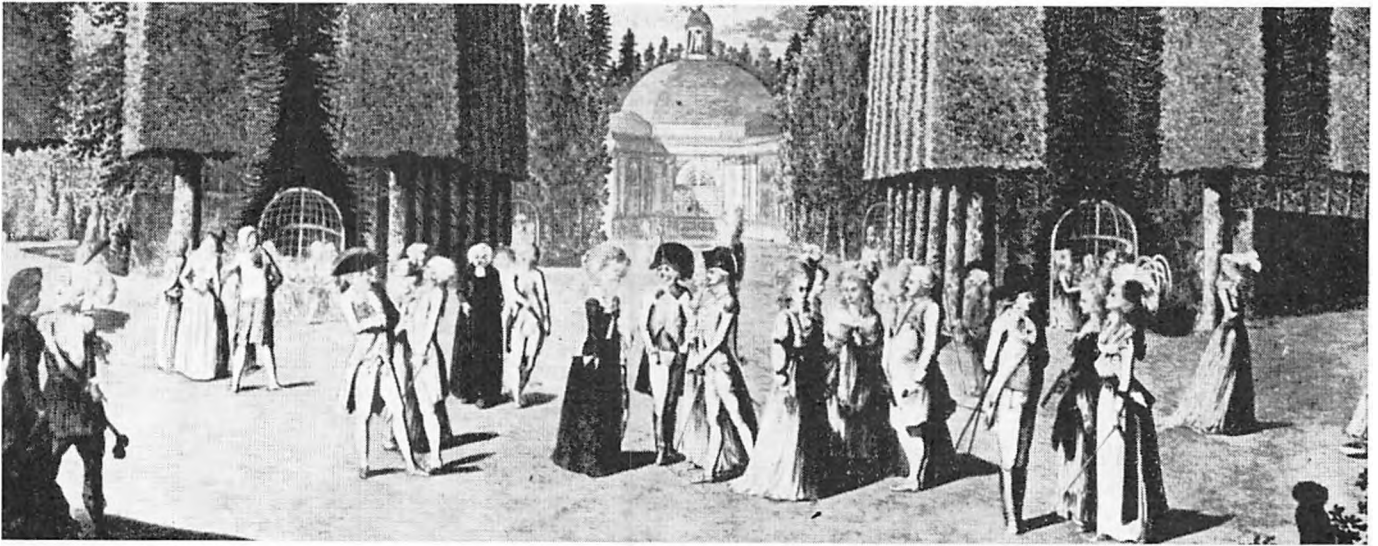
Men på denne tid havde også portechaiserne deres glanstid. Kun få af disse bærestole er bevaret til vore dage. Da de i reglen både var rigt udskårne og forgyldte, må det have virket umådelig festligt i vrimlen af vogne og gående at møde disse, let duvende lukkede stole, der bag vinduernes forhæng ofte skjulte en yndig

ung dame, som blev båret frelst gennem trafikstrømmen af to håndfaste mænd. Var man velhavende og havde et par tjenere til sin disposition, ejede man selv en sådan bærestol, men de fleste har dog sikkert nøjedes med i påkommende tilfælde at leje en. I »Extraordinære Relationer« meddeles således, at »den 29. September 1726 er den for nogle Aar siden her i Byen begyndte mangelige Voiture med de bekendte Bære-Chaiser bleven sat fuldkommen i Værk, da en sikker Entrepreneur deraf med tilstrækkelig Antal lader Byen forsyne for en meget billig Betaling, saa at man kan erholde saadan en Bære-Chaise fra om Morgenen Kl. 8 til om Aftenen Kl. 9 og ere samme Chaiser alle Tider parate paa Kongens Nytorv, Ulfeldts Plads (Graabrødretorv), Vandkonsten og ved St. Nikolaj Kirke, i »Kongen af Sverig« (et værtshus) at bekomme«.

Tilsyneladende var alle således godt hjulpede, men det bedre de jo ikke de forvirrede trafikforhold. Nu som før krydsede vognene sig frem mellem hinanden i de snævre gader uden at tage det fjerneste hensyn til fodgængere og portechaiser, medens kuskene selv var rædselsslagne for at komme rendestenene for nær og vælte ned i dem. Alt dette tvang derfor myndighederne til i 1758 at indføre højrekørsel, som et forsøg på at håndhæve gadernes sikkerhed. Vognmandskuske og bønder, der kørte uforsvarligt, udsatte sig for at blive straffet med at bære »Den spanske Kappe« — en rødmalet tønne, som blev trukket ned over hovedet, så kun dette og benene var fri. Ledsaget af to vægtere med morgenstjerner blev de i denne »påklædning« slæbt gennem byen, udsat for pøblens spot og morskab. Intet kunne imidlertid forhindre kuskene i at køre væddeløb — det gjaldt herskabskuskene ikke mindre end hyrekuskene, de unge herrer, som selv kørte deres vogne, og rytterne — til fodgængerne tog ingen hensyn. »Kaad som Hingsterne, der trækker ham, og stolt af sin Herre« lader den

uniformerede kusk sine heste strække ud, og først når han af skriget kan høre, at en fodgænger er blevet kørt over, raaber han varsko — og skynder sig væk! »Det skal nu gaae her paa Gaderne ligesom man kiørte om Kap, Brændevogne med Careter, Careter med Bryggervogne, ja saagar Bøndervogne kiører sommetider som Pokker var efter dem«, fortælles det 1784 i »Aftenposten«.

Når sne og is dækkede gaderne, kom kanerne frem, og navnlig om aftenen var det et smukt syn at se dem fare af sted i skæret af brændende fakler. Da var det nemlig, som om al den romantik, der til daglig skjultes bag et slør af smuds, pludselig vågnede til liv og gjorde København til den henrivende by, den i virkeligheden var.

Frederiksberg Høve, der oprindeligt var anlagt i fransk stil, var i det 18. og 19. årh. et yndet udflugtssted for københavnernes. De tre personer lidt til venstre i billedet skal forestille konferensråd Conrad Hauser, som Hausers Plads er opkaldt efter, etasråd Ærebo og fru, medens den gejstlige herre lidt i baggrunden skal være den kendte biskop N. E. Balle. De uniformerede herrer i midten er Christian VII og kronprins Frederik (VI) med prinsesse Louise Augusta imellem sig. De står og taler med en sortklædt dame med et barn. Stik af G. C. Schule 1786.

Promenader

De, der i al denne tummel var slettest stillede, var fodgængerne, til trods for at man skulle tro, de nye fortove bød dem en vis grad af sikkerhed. Dette var imidlertid langt fra tilfældet. Som allerede nævnt, var det kun meget få, der agtede på deres eksistens. Ikke blot fyldtes de med alskens skrammel, men både ryttere og vogne benyttede dem i lige så høj grad som den egentlige kørebane. Forbud og trusler fra myndighedernes side var spildte, men det gjorde måske heller ikke så meget, så længe det endnu ikke var blevet mode at promenere i byens gader. Holberg fortæller endog, at damerne måtte blive hjemme, hvis de ikke havde råd til at køre, således at det kunne ske, at selv de »Promenader og Spadsere-Gange, som ere anlagde for Indbyggernes Fornøjelse og Sundhed gemeenligen ere gandske øde«.

Man promenerede først og fremmest på voldene, hvor man kunne glæde sig over den smukke udsigt, der dengang var fra disse ud over det åbne land til Dyrehaven mod nord, og til Frederiksberg mod vest, hvor slottet i ensom majestæt på toppen af Valby Bakke tegnede sin kraftige profil mod den lyse sommerhimmel. Men spadsereturene her havde dog også sine mindre behagelige sider. Af militære grunde var ens bevægelsesfrihed indskrænket, man måtte ikke ryge tobak, og man forfulgtes af tiggere med skildvagterne i spidsen, der »vare forsultne og af gusten Farve«. Kun i Kirsebærgangen langs graven kunne man gå i fred, men til gengæld krævedes der til denne et særligt adgangstegn og en nøgle til lågen, som førte ind til den. Derfor var Filosofgangen, som Vestervoldgade oprindeligt hed mellem Langebro og Vesterport, stadens mest yndede promenade. I læ af volden, der skærmede mod den kølige vestenvind, kunne man her under alleens løvrige kroner vandre sin aftentur i fred og ro.

Om vinteren, når gaderne frembød et uigennemtrængeligt alle, var det moderne at promenerer i huegangene omkring Christiansborgs ridebane, og skont dette billede er fra 1870'erne giver det dog et udmærket indtryk af borgerskabets forkærlighed for dem.

Efter tegning af Hans Tegner.

træffe bekendte og lytte, om man havde lyst, til nogle gademusikanter, der til de vandrendes opmuntring gav et nummer til bedste.

Endnu større pris satte byens befolkning dog på stadens eneste offentlige park, Kongens Have, hvor der navnlig i Kavalergangen altid var trængsel, thi »her krydsede Rækker af Chapeaubas'ede Kavalerer omkring med deres stivpudsede Donnaer, og løb Mængden paa Armene«, fortælles det.

1781–85 blev desuden pladsen mellem Kastellet og Toldboden. Esplanaden, beplantet med træer og indrettet til spadsereplads »til Zir for Staden og til Fornøjelse for dens Indvaanere«, så københavnerne var efterhånden helt godt forsynet med grønne områder til rekreation, hvile og fornøjelse. Ønskede de at komme en tur udenfor byen, var Assistens Kirkegaard, der var blevet anlagt 1760, som udflugtssted foretrukket af den jævne befolkning, medens borgerskabet soled sig i skyggen af den enevældige konges sommerbolig i Frederiksberg Have. Til Søndermarken havde de derimod ingen adgang, da den ikke var offentlig tilgængelig, medens Charlottenlund Skov og Dyrehaven lå for langt ude til en almindelig søndagsskovtur.

Om vinteren, hvor man på grund af føret ikke kunne gå tur på voldene eller i Kongens Have, promenerede man i stedet i huegangene omkring Christiansborgs ridebane eller på Strøget, hvor det efterhånden blev mere og mere moderne at gå tur. Især øvede Vimmelskaftet, Amagertorv og Østergade med de mange klæde- og silkehandlere stor tiltrækning på det smukke køn. »Festligt og broget kunde Gadebilledet være, naar Herrer og Damer i farverige Dragter, parykbærende og pudrede, med Kaarder og Solhatte, vrimlede mellem hinanden«, fortæller Hugo Matthiessen. »I Hælene paa de skønne fulgte naturligvis »Petit-Machen«, ombølget af Parfume — fortsætter han — thi for slig en

Fremtoning hørte Orange-Pomade og lugtende Vande til de uundværligste Nødvendigheder, uden hvilke hans Væsen ville blive til intet«. Og Spradebassen

. . . . gaar med Hatten under Arm
om kolde Vinter-Tide,
ret som han svedig var og varm
af Solens Straaler blide,
fordi han ey forderve vil
den skønne Front i Panden.

Da paraplyerne i 1760 begyndte at vinde indpas, blev de naturligvis straks anskaffet af disse unge mennesker, der fandt de var højeste form for elegance, men der var utvivlsomt mange, der delte den vrede borgermands harme over dem: »Der render de — sagde han — med disse Staværer og krydser igiennem Garderne for en Smule Regn eller Snee, saa en ærlig Mand, som hidtil har kunnet gaaet igiennem Verden uden disse Regnskiermer, og endda beholdt baade sin Helsen og sin Ære, staar i Fare for at miste enten et Øye eller Taget revet af Næsen«.

Armoden i byen var stor i tidligere tid, og det var derfor intet usædvanligt syn at se et par tiggerbørn krybbe tæt sammen på en trappesten, som for at beskytte hinanden både mod kulden og verdens ondskab.

Tiggere og gadesælgere

Tiggeriet på voldene var ikke enestående — tværtimod vrimlede det med tiggere overalt i byen, hvor de hærgede som en svøbe og skræmte folk ved deres påtrængenhed til at give dem en almisse. At komme dette uvæsen til livs var håbløst, så længe fattigfogederne — de såkaldte stødderkonger — fik deres andel i udbyttet, og vé den, der søgte at unddrage dem det, han blev udsat for deres hævn, og det skal have været et frygteligt syn at se »den Grusomhed, hvormed disse elendige paa Vejen behandles, de utallige, græselige Stød og Slag, som nedregner over de ulyksaliges Hoveder og af Pjalter ilde skjulte Lemmer, de bulede, blodige og sønderslagne Pander og Næser«.

Så organiseret var dette uvæsen, at hver tigger havde sit bestemte område i byen, og det var heller ikke usædvanligt »at se et Par smaae, halvvoxne Børn med en knap 2 Aars gammel Rolling imellem sig, siddende paa et Rendestensbrædt og gennemtrukne af Regn og Sne, og høre dem i den mest klagende Tone, hvert Øjeblik afbrudt med Hulken og Graad, at istemme en Psalm« i håb om at få en almisse.

Hverken med børn eller voksne havde man imidlertid medlidenhed. Synet af dem var for dagligdags, og de fleste indså sikkert også, at nød og svindel gik hånd i hånd.

Byens anden store svøbe var gadedrengene — ofte som nu til dags »pæne« folks børn, der ville sætte kulør på en kedsommelig tilværelse ved at genere deres medborgere, uden at nogen i virkeligheden turde gribe ind overfor dem. »Hvilket ryggesløst Levnet seer man ikke blant Skolebørnene paa Gaderne«, beklagede en indsender i »Aftenposten« 1774, »naar de gaee af Skole, Støyen, Allarm, Skrien, Skielmstykker, blandede med Skarnagtigheder, til

største Vanære for Forældre og Ulyksalighed for maaske mange af de tøyleløse Børn«)

Men tiggere og gadedrenge var ikke ene om at give deres besyv til gadernes støjkoncert. Omvandrende handelsmænd gjorde med høje råb opmærksom på deres varers fortræffelighed, medens bønderne, der havde deres faste stadepladser rundt om på byens torve, her i høje toner priste deres produkters kvalitet. Ved Caritas-springvandet på Gammeltorv sad således de Valbykoner og solgte fjerkræ, æg og smør; på Gammelstrand kunne københavnerne hos de djærve Skovserkoner købe fisk, der var fanget af deres mænd den selvsamme nat; på Amagertorv falbød bønderkoner fra Amager, der jo var byens spisekammer, blomster, friske frugter og grøntsager, og Kultorvet, der ikke bar sit navn med urette, var stadeplads for de nordsjællandske bønder, der leverede københavnerne brænde og tørv. Rundt om på byens gader så man desuden en mængde kvinder, der på en påtrængende måde søgte at tvinge københavnerne til at aftage deres kurves indhold af fisk, frugt, grøntsager, citroner og mange andre ting, medens »hver Mand kan høre som forhen endnu — Skiersliper'n paa Gaden at raabe: — Snur rur rur rur — Snur rur rur rur!«, som det hed i en vise 1785. Og på hjørnet af Læderstræde og Højbrostræde stod jøderne med deres piskebånd, galanterisager og hvidevarer.

Ikke alle var naturligvis lige begejstrede for denne omløben med varer, og i 1788 foreslog et blad derfor, at der til »disse omvandrende Negotiantere, disse Gade-Høkere, Gade-Skraalere, Husbesøgere, vimsende Jøder og veltalende Sælgerkoner« blev indrettet boder langs kirkegårdene og Kongens Have.

Blide i opførsel og ordvalg var disse sælgerkoner ingenlunde, men de mest hårdhudede var dog de berømte fiskerkoner ved Gammelstrand, der opvokset under strenge kår i det fattige

Blandt gadesælgerne var de mest særprægede måske fiskerkonerne fra Skovshoved, som med deres store kurve på nakken, barfodede for ikke at slide på fodtøjet, hver morgen vandrede ind til byen med nattens langst. Senere kørte de dog på åbne vogne, men streng var turen alligevel, og ofte blev det sent på eftermiddagen, før de kunne vende tilbage til det lille fiskerleje.

Skovshoved og livet igennem hærdet af vind og vejr ikke var bange for at give deres mening til kende — og heller ikke gik af vejen for et rask lille slagsmål. »Skulde nogen tvivle om, at der endnu findes Amazoninder blandt os, kan han kun passere en vis bekendt Gade her i Kiøbenhavn, da jeg mener, han strax skal finde sig convinceret«, siges det 1741.

Helt opmuntrende virkede det derfor om foråret at høre bønderne, der kom ind til byen med grønne kranse af skovmærker, råbe: »Grønne Kranse! Grønne Kranse! Skal I ha' Grønne Kranse?« — da var det nemlig, som der til den ildelugtende hovedstad kom et frisk og romantisk pust af våren, som for et øjeblik fik folk til at glemme de smudsige gader og dagliglivets fortrædeligheder.

En karakteristisk københavnsk skikkelse, der nu er næsten helt forsvundet fra gadebilledet, var skærsliberen med sin slibemaskine, der var installeret på en bøn. Tegning af J. W. Zillen ca. 1860.

Bag portenes dyb

Nok var København efter 1728 blevet genopbygget som en smuk og fornem barokby, men som påvist havde den sine skyggesider, og dog rådede der i den en hyggelig atmosfære, som også prægede haverne og mange af gårdspladserne bag de stilfulde facader.

En betragtning af overkonduktør ved fortifikationen, Christian Geddes bekendte kvarterkort fra 1757 over byen viser således det store antal haver, der dengang fandtes i København. De forsvandt i takt med befolkningens vækst, idet indbyggerantallet næsten fordobledes i de knapt hundrede år fra den første almindelige folketælling fandt sted i 1769, da byen havde ca. 80.000 indbyggere, til 1860, da den havde rundet de 150.000. Da bebyggelse udenfor voldene jo først blev tilladt 1852 ved demarkationsliniens flytning fra Jagtvejen–Falkoneralleen til søernes indre grænse, var den eneste mulighed for en udvidelse af boligantallet at bebygge ethvert frit areal indenfor disse.

Utallige side- og baghuse opførtes derfor i haverne og gårdene, medens forhusene til gaden gang efter gang forhøjedes, som de meget omfattende undersøgelser, der er foretaget blandt andet under de store nedrivninger i Adel–Borgergade, til fulde har bevist. Ikke desto mindre findes der stadig i den indre by enkelte private haveanlæg f. eks. bag Latinerkvarterets studenterkollegier, bag »Det Petersen'ske Jomfrukloster« i Larslejsstræde, bag Professorgården i Store Kannikestræde og i Frederiksstaden mellem det tidligere Kirurgiske Akademi i Bredgade — det nuværende Medicinsk-historiske Museum — og den tidligere Fødselsstiftelse i Amaliegade 23, men få er de naturligvis i sammenligning med de mange grønne pletter, der forekommer på Geddes kort. Selv i meget tætbebyggede kvarterer kunne der bag husene

ligge store frodige haveanlæg i fransk maner med snorlige gange, stift klippede træer og hække, med springvande og skulpturer. Kun mellem Vimmelskafte og Stranden og i kvarteret omkring Nikolaj Kirke synes der efter ildebranden 1728 ikke at have været plads til haver i større stil.

I sine ungdomserindringer omtaler digterinden Friederike Brun (1765—1835) i begejstrede vendinger en af byens store haver. Den var »fuld af Frugttræer og Blomsterbede — fortæller hun — med dejlige skyggefulde Alleer og Hække til at lege Skjul i. I Baggrunden skraanede Terrainet ganske jævnt; der stod et stort tyrkisk Telt med Bord og Bænke, og foran det holdt to mægtige piberygende Morianer Vagt. I hver Ende af Haven var to kønne runde eller ottekantede Pavilloner, hvor Gjæsterne om Aftenen spillede Kort eller indtog Aftensmåltidet, medens vi — den talrige Børneflokk og jeg — boltrede os lystigt i Haven og glædede os rigtigt over Skindet fra Lysene i Pavillonen og det fortryllende guldgrønne Skjær, der faldt over Hække, Træer og Buske. Men ogsaa i selve Huset var der fuldt op af Glæder . . . « Haven øvede dog den største tiltrækning på hende, »navnlig naar det lakkede mod Høsten, og alle de søde forbudne Frugter vinkede fra Buske, Træer og Espalierer. Thi det var forbudt at plukke selv, men der blev uddelt rundeligt. Husfaderen, en ordknap Mand med et strengt Blik, men tillige ogsaa hjertensgod af Naturen, havde nemlig sin største Glæde ved de af ham selv opelskede og plejede Frugter og Blomster, især ved Druerne, der paa begge Sider af Tyrkerteltet var bundne op ad de høje Mure og det spinkle Træværk — og som, Gud skal vide det — fristede os saare!«

Selv om denne have utvivlsomt var lidt ud over det sædvanlige, har der dog sikkert været mange, der som denne endnu i slutningen af det 18. århundrede har haft et ret storstilet anlæg.

Til madlavning anvendtes dengang som nu karse, og de bønder, der gik omkring og solgte det, horte omkring midten af forrige århundrede med til byens karakteristiske gadeligurer.

På samme måde var mange gårdspladser på denne tid både store og luftige, selv om det modsatte, små og indelukkede gårde, naturligvis ikke var et ukendt begreb. Ofte benyttedes de ligesom fortovene til værksted for de håndværkere, der boede i de pågældende ejendomme, i andre tilfælde udnyttedes de af mindre industrielle virksomheder, f. eks. lagde garverierne og sæbesyderierne beslag på adskillige. Imidlertid havde så at sige alle gårdene — både de store og de små — det tilfælles, at de indrammedes af smukke barokke huse af bindingsværk, thi som bekendt var det i mange tilfælde kun facaderne til gaden, der var grundmurede. De bevarede huse, bl. a. på Graabrødretorv, i Skindergade, på Købmagergade og i Landemærket, giver imidlertid kun en svag afglans af den skikkelse, »Danmarks største bindingsværksby« havde, når man gennem portenes dyb eller gadegangenes mørke var trængt ind i gårdene. Svalegangene, hvor beboerne om sommeren tilbragte en stor del af deres tid, udvekslede nyheder eller blot betragtede, hvad der gik for sig nede i gården for på et passende tidspunkt at kunne give deres besyv med, er nu næsten alle forsvundne — og med dem et af den gamle bys mest maleriske islæt.

Selve gårdspladsen var enten slet ikke eller i bedste fald kun brolagt med ujævne strandsten og ofte ligeså ufremkommelig af smuds og ælte som gaden udenfor. Alligevel lå gårdene ikke øde hen — tværtimod, som nævnt, udnyttedes de i høj grad af de håndværkere, der boede i huset; og ved pumpen, der i reglen hørte med til deres faste inventar, blev der ofte holdt storvask, medens tøjet blev hængt til tørre på snore, udspændt i forskellig højde tværs over dem. Midt i det hele legede børnene, og undertiden kom der også besøg af professionelle tiggere og omvandrende musikanter, hvis fornøjelige viser kaldte alle til vinduerne.

Foruden en pumpe fandtes der også i enhver gård et eller flere

priveter, hvis tømning voldte store vanskeligheder. Stanken omkring disse små huse kunne derfor ofte være ulidelig, især i sommermånederne. At lade spildevandet fra pumpen skylle deres indhold ud i gadens rendesten, som en del husejere jo forsøgte, var i høj grad uhygiejnisk og gjorde naturligvis heller ikke luften friskere, og da komøg også hobede sig op rundt om i mange gårde som følge af de store kreaturhold, der fandtes indenfor byens volde, og da de vognmænd, der egentlig skulle sørge for bortkørsel af begge dele, ikke var særlig ivrige efter at overholde deres forpligtelser, var natrenovationskørslen efterhånden blevet et både vanskeligt og ømtåleligt problem for myndighederne at beskæftige sig med. I Frederik V's senere år besørgedes den af elleve privilegerede natførere med 12 vogne, men bestandig klagedes over disse karles råhed, drukkenskab og køren om kap, hvorved »det Halve af det, der udkøres, spildes paa Veien«, som det blev påstået 1776.

Den store ildebrand 1795 udbrod på Gammelholm i marinens oplag af tommer. Stikket viser det brændende admiralitet og i baggrunden til venstre hovedmagasinets fløj langs Holmens Kanal. Samtidig giver det et glimrende indtryk af den panik, der hurtigt opstod, da flammerne sprang over kanalen, og slukningsmandskabet intet kunne udrette af betydning.

Byens anden store brand 1795

I hygiejnisk henseende var København i det 18. århundrede således ikke nogen forbilledlig stad, og for den jævne mand med begrænsede økonomiske midler har det næppe heller været nogen morsom by. Ensformighedens spøgelse har sikkert præget hans daglige liv, og dæmpet mangt et friskt initiativ. Struensees og Brandts henrettelse 1772, dønningerne efter den store franske revolution 1789, Christiansborgs brand 1794 og byens brand året efter kunne ellers nok give ham stof til eftertanke.

Branden udbrød fredag den 5. juni 1795 i Dellehaugen — marinens oplagsplads for tømmer — på Gammelholm, hvor orlogsværftet var beliggende til 1859. Ved ildens opståen var de fleste arbejdere gået hjem, og der blev derfor dels sendt bud til Nyboder om hjælp, dels til brandmajor Boye Junge, der lå på landet på Gammel Kongevej. På selve brandstedet var alt forvirring. Således begyndte nogle unge officerer at fælde de træer, der stod mellem hovedmagasinets længe ud til Holmens Kanal og Dellehaugen uden at tænke på, at de fældede træer ville spærre vejen for sprøjterne. Til at fjerne brændbare materialer kunne der derimod ikke skaffes folk, og som i 1728 var der også nu mangel på vand. Desuden forhaledes slukningsarbejdet af en række prestigespørgsmål mellem marinens folk og brandvæsenet, og skønt man disponerede over 36 sprøjter, bredte ilden sig derfor snart til selve magasinbygningen, af hvilken det kun lykkedes at redde den del, der lå nærmest Det kgl. Teater, men »man kunde have frelst mere og var i god Gang dermed, man havde Slinger deroppe, og alt gik fortræffeligt, da der pludselig ikke kom Vand. Da man saa nærmere til, havde Sprøjterne, der holdt mellem Magasinet og Kanalen, skruet Slingerne fra, og vare uden videre kjørte deres Vej«, har en brandmester fortalt.

Snart bar vinden gnisterne over mod Nikolaj Kirke, og nu først begyndte ulykkens omfang for alvor at gå op for befolkningen. Den skønne kirke blev luernes bytte ligesom det omliggende kvarter og Holmens Kanal med Admiralitetet og admiralens embedsbolig. »Hvo, der forestiller sig et brændende Helvede — fortaltes det siden — maatte her tro at se Billedet deraf«.

I panik kastede folk møbler og husgeråd ud ad vinduerne, og de støvede, sommertørre gader fyldtes hurtigt med gammelt skrammel og ituslåede ting, så sprøjterne ikke kunne komme frem. »Det var et formeligt Flytteraseri, der kom over Mange, baade dem, som Ilden gjæstede, og dem som den forskaanede. Man skyndte sig med at faa sit Bohave afsted, overlod det tomme Hus til Ildens Anfald uden at sætte sig til Modværge, og de, som boede tilleie, lode Værterne, og Værterne lode Brandkassen sørge«.

Fra kvarteret omkring Nikolaj Kirke bredte flammehavet sig videre langs Amagertorvs søndre side og fra Vimmelskaftet til Knabrostræde, lørdag til Skindergade og Raadhusstræde tværs over Gammel- og Nytorv, hvor ilden, som stadskonduktør Rawert har berettet »lig en opstilt Armé, hvis Torden og Lynild forkynder Død og Ødelæggelse, fremviste den gyseligeste Front fra Nørregade til Kompagnistræde«. Vajsenhuset, der lå på Domhusets nuværende plads, måtte ligesom Rådhuset, der dengang adskilte de to torve fra hinanden, overlades til sin skæbne. Som ilden trængte frem, forsvandt desuden ganske stille brandfolk og officerer for at redde deres eget hjem, og mange sprøjter stod derfor ubenyttede, »da ingen bragte Vand til dem, eller man maatte trække dem tilbage i Sikkerhed«.

Længe varede det ikke, før ilden også angreb Frederiksberggade, Vestergade og Studiestræde, og kun med nød og næppe lykkedes det at redde Petri Kirke.

Søndag eftermiddag kl. 6 blev alle disponible sprøjter samlet i kvarteret omkring Teglgaardsstræde til et sidste forsøg på at standse flammernes fremtrængen, og da enhver uden rangs anseelse hjalp med til at lange vand i spande fra voldgraven til sprøjterne, lykkedes det endelig ved en kraftanstrengelse uden lige at få ilden slukket. Foruden de offentlige bygninger, der var gået tabt, var efter stadsbygmester Meyns opgørelse 941 huse og gårde, fordelt på 55 gader, blevet helt og 22 ejendomme delvis ødelagt, medens 5.770 personer var blevet husvilde. Røg- og vanddampe hyllede i lang tid efter ruinstaden i et tågeslør, gennem hvilket man så, har Rawert fortalt — »undertiden kun svagt det kommanderede Mandskab, der var i Begreb med at nedrive de faldefærdige Mure og endnu højere Skorstenspiber ved at hale i Toug, der var kastede om dem. Uventet hørtes stundom rædsomme Brag af de nedfaldende Mure, hvilket fornyede Mindet om Ulykkesdagene, og navnlig fremviste Mørket om Aftenen og Nætterne mange rædsomme Billeder, da Ilden længe laa og gloede fælt mellem Ruinerne«.

Atter engang havde det københavnske gadebillede ændret udseende. »Ildebrandsstaden«s brogede barokhuse lå nu i hundredvis i ruiner, men før der kunne blive tale om en genopbygning, måtte de hjemløses boligproblemer midlertidig ordnes.

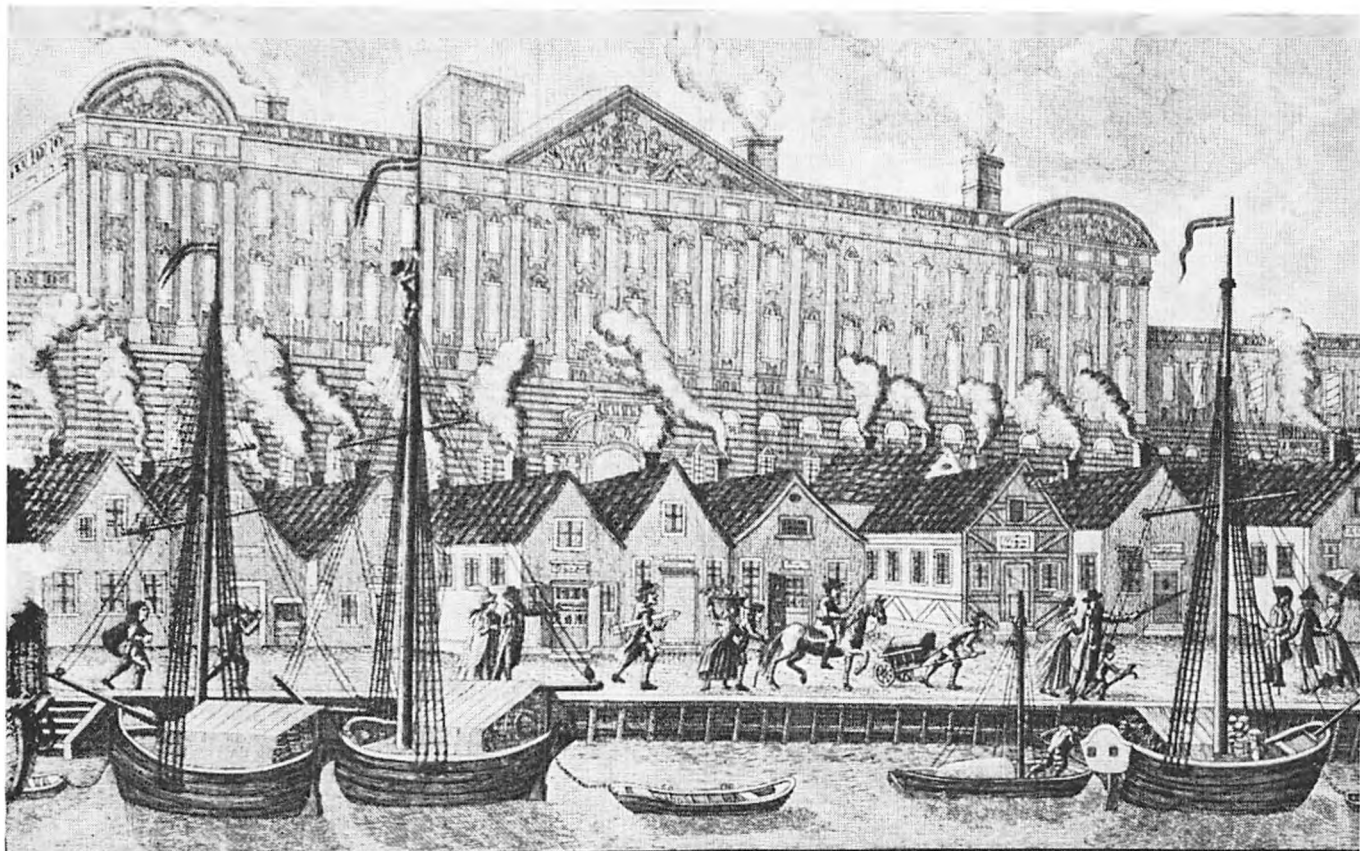
Mange fik anvist plads i ruinen af Christiansborg Slot, som jo var brændt året før, men vigtigere var, at der allerede den 10. juni mellem magistraten og Rawert blev truffet aftale om, at han på Slotspladsen skulle bygge et stort antal små huse af træ og bindingsværk. De skulle være en etage høje og ligge parallelt med slottets facade i flere rækker med to 18 alen brede hovedgader og 8 alen brede secundære gader imellem, og med en kørevej langs kanalen. Skønt opførelsen af disse små huse skulle ske for de brandlidtes egen regning, var nøden og trangen efter igen

Københavns Rådhus under branden den 6. juni 1795.

at få eget hjem så stor hos mange, at der i løbet af kort tid blev bygget 85. De dannede ligesom en lille by for sig, der efter kronprinsen blev kaldt »Frederiks Koloni«, men sit fine navn til trods var dens hygiejniske forhold under al kritik, idet dens kloakering var endnu dårligere end i den øvrige by. »Fra de paa Slotspladsen staaende Huses smaa Gaarde ses mange Vandløb, tildels temmelig svangre med Dræk, at søge over Kørevejen, Fortovsstenene ned ad Bulværket til. Her bliver Urenligheden af Mangel paa Udløb staaende i mange store Pøle, hvor den forraadner, og avler utaalelig Stank. Det synes naturligt enten, at det maa paalægges Beboerne, i Kar at samle og bortskaffe denne Uhumskhed, eller at der gøres Rendestene og Skarnkister dertil. At lade Pøle uden Slamkiste løbe i Kanalen, som paa et Sted sker, er at handle overmaade ubesindigt«.

Medens »Frederiks Koloni« var bestemt for de mere velhavende blandt de afbrændte, blev der til fattigfolk bygget nødhjælpsboliger langs Østervold, i hvilke hver familie fik et værelse, et loftsrum og fælles køkken med nabofamilien for en årlig husleje på 12 rdl. Andre steder i byen opførtes lignende huse, og fra myndighedernes side blev der således gjort, hvad gøres kunne for at lindre bolignøden.

Prospect af Slots Pladsen i Kiøbenhavn efter den store Ild Vaade 1795, som
 her bebygget med kometlig Tilladelse, den bestaer i 8de Tver Gader, og
 2de Høved Pafsaer forbi Canalen og Slottet.

Prospect des Schloß Platzes in Kopenhagen wie solcher nach dem großen Feuer
 Brande 1795 mit königl. Erlaubnis bebauet wurde, er bestehet aus 8 Quer
 Gassen, und den Hüpft Pafsaen an dem Canal, und forbey dem Schlosse

Efter branden 1795 blev der for at afhjælpe den værste bolignød på kort tid rejst en række nødhjælpsboliger. De bedste lå på Slotspladsen, og de blev efter kronprinsen kaldt »Frederiks Koloni«. Stik af J. G. Friedrich.

Stadens genopbygning

De midlertidige boliger, der var blevet bygget rundt om i byen var i sagens natur kun en nødforanstaltning. Stadens genopbygning var et primært problem, som skulle løses hurtigt og effektivt, og som derfor blev overdraget stadskonduktør Rawert og stadsbygmester Peter Meyn. »Fatte vi den rette Mening af den forelagte Opgave – udtalte de – saa skulle vi ved at udkaste den generale Plan, tænke os Gaderne eller de opførende Bygninger anlagde, saa meget som muligt efter rette og lige Linjer en god Kommunikation, samt at Gaderne til Byens Brandsikkerhed bekomme tilstrækkelig Bredde, og ved aabne Pladser afsondre visse Dele og Strækninger, for derved at standse Ildens ellers altfor hastige Udvidelse, naar den har grebet om sig i det store«. Resultatet af deres anstrengelser blev dog, ligesom det havde været tilfældet efter 1728, ret kummerligt. Enkelte smøger og stræder forsvandt, Gammel- og Nytorv forenedes til en stor plads, og Rådhuset flyttedes hen på Vajsenhusets tidligere grund på Nytorvs vestside, for at det ikke i fremtiden skulle »kunne tiene til Ledeild, og føre Ilden fra den ene Side af Torvet over til den anden«, medens Højbroplads opstod på bekostning af Højbrostræde og Store Færgestræde. Desuden skænkede kongen et stykke af Rosenborg Have til anlægget af Kronprinsessegade, der var tænkt som erstatning til de grundejere, der havde måttet afstå jord til gadereguleringerne. Det blev dog ikke dem, der fik gavn og glæde af det indvundne areal, men derimod en række af byens kendte murermestre og tømrermestre, som var dybt engageret i stadens genopbygning.

For denne blev der fastsat bestemte regler, der dog ikke var fuldt så rigoristiske som efter 1728. Blandt andet skulle de nye huse alle være grundmurede og deres højde stå i forhold til ga-

dernes bredde. Ingen bygning i en gade, der var 18 alen bred, måtte således være højere end 18 alen foruden taget. Hvor to gader krydsede hinanden, skulle hjørnehusene af hensyn til brandfaren være »brækkede«, således at der fremkom hele små torve, som iøvrigt blev et nyt og smukt indslag i gadebilledet.

Genopbygningen fremmedes af gode økonomiske forhold, og allerede fem år efter branden kunne Nyerup med stolthed berette, at »der viser nu den af sine Ruiner oprejste Hovedstad sig ligesom Fabelens Fugl Phønix, der fremkommer af sin Aske, i fornyet og forherliget Skikkelse, og af nærmere Bekjendtskab med den vil erfares, at det ikke blot er i Henseende til Bygninger, den er blevet fornyet, men at den mod Aarhundredets Ende har i alle Henseender gjort de stærkeste Fremskridt til at vorde et Mynster for Mange Andre Europas store Stæder«.

De genrejste kvarterer dannede unægtelig en mærkelig og ejendommeligt modsætning til de bydele, der havde set dagens lys i årene efter den første store brand 1728. På gaderne i disse satte talrige udhængsskilte af smedjern vedblivende deres præg, og fra tagrenderne fossede regnvandet ned på fodgængere og vogne fra dæmonisk udseende drager, medens facaderne strålede med deres barokke grønne, gule, blå og røde kulører, og hyggeligt udseende bindingsværk indrammede gårdspladserne.

I de nye kvarterer så der helt anderledes ud. Skilte af samme størrelse som tidligere var en undtagelse, der blot bekræftede den afsky, som nyklassicismen og empirens ædle forkæmpere følte for »de saa grimme, saa øjesaarende, saa væmmelige fra Muren ofte indtil 5 Alen udhængende Skilte«, der undertiden hang så tæt, at det var umuligt at »skue op i Himlens Blaa uden at see den vanziret med de forunderligste Himmeltegn af Fade, Nøgler, Bibler, Snedkerværktøj og deslige«, skrev »Politievennen« 1798.

Allerede før branden havde arkitekten C. F. Harsdorff ubestridt været den førende nyklassiske arkitekt, og hans indflydelse på

»Rejemanden«, der solgte levende rejer, var også en karakteristisk skikkelse i begyndelsen af forrige århundredes København.

dansk bygningskunst omkring 1800 viser de nyopførte kvarterers udseende. Selv om det kun er de færreste huse, han selv har været arkitekt for, fulgte de næsten alle det skema, han allerede 1779 havde fastlagt på dobbelthuset, Kongens Nytorv 3—5, den såkaldte »Harsdorff'ske Gård«. Den del af det, der ligger nærmest Charlottenborg, indeholdt på hver etage en lejlighed, og facaden med det forsænkede midtparti modsvares på husets anden del, der var indrettet til bolig og kontor for en enkelt familie, af et fremspringende midtparti med pilastre og trekantsgavl foroven.

En sådan opdeling af facaden i et midtparti og to sidepartier, karakteriserer størstedelen af de bygninger, der opførtes i de brandhærgede kvarterer efter 1795. Befolkningens vækst bevirkede tillige, at i modsætning til baroktidens ildebrandshuse, der sjældent indeholdt mere end tre boligenheder, havde de nyklassiske ejendomme tit betydelig flere, ja, enkelte af dem var rene lejekaserner med flere opgange og et stort antal lejligheder. At bygningerne derfor i mangfoldige tilfælde mistede det individuelle præg af »gård«, som endnu havde kendetegnet de Krieger'ske ildebrandshuse, indvirkede naturligvis også på gadernes fysiognomi, men i endnu højere grad påvirkede det indtrykket, at facaderne ikke længere blev malet med kraftige kulører, men som det allerede før branden havde været mode, med ganske lyse grå, hvide og gule farver.

I de ny kvarterer var bindingsværk, som nævnt, bandlyst, og den charme, de mange gårdspladser med bindingsværkshuse havde i de efter branden 1728 genopførte kvarterer, manglede de ejendomme, som blev bygget efter 1795. Omgivet af mure uden udsmykning, efterhånden også sodede og røgsværtede, lå gårdspladserne triste og snavsede hen med deres toppede brosten, pumper og afløbsrender, og midt i al denne kedsommelighed tronede priveterne, hvis uhumske indhold som oftest stod i skærende modsætning til deres antikiserende udseende.

Dagligliv på gade og i gård

Branden brød dagliglivets rytme, men da sindene faldt til ro, genoptog borgerskabet atter deres vante tilværelse. På gaderne gav vognene nu som før genlyd på de toppede brosten, og kuskene nærrede den samme rædsel som før for at vælte ned i rendestene stinkende pøl. Fiskerkoner, sandmænd og de mange andre gadehandlere udskreg igen deres varers fortræffelighed, medens de såkaldte visekællinger tilfredsstillede deres medborgeres nysgerrighed ved at sælge dem den nyeste skillingsvise om »den sidste skandale«. Gårdmusikanterne prøvede atter ved hjælp af deres viser at fralukke deres tilhørere en fattig skilling, tiggerne og gadedrengene drev fortsat deres uvæsen, så det i virkeligheden er højst tvivlsomt, om forholdene på gaderne havde bedret sig efter branden. Liv og røre var der i hvert fald overalt, og Højbroplads, for at nævne et eksempel, der skulle have været et stille, fornemt torv, blev i stedet taget i brug af handlende, der solgte »gamle Bøger og Landkort, Skilderier, Jernkram og sønderslaget Porcelæn, umage Spænder etc.«, således at man dårligt, som det blev udtrykt i »Nyeste Skilderie af Kjøbenhavn« 1806, kunne tænke sig »en større Carricatur af et Torv« og det skønt de ny bygninger, der indrammede det, var nogle af hovedstadens ypperste.

Heller ikke senere hen blev Højbroplads det fornemme torv, man havde tænkt sig. Til gengæld blev det midtpunkt for et ægte københavnsk folkeliv. Torvehandelen florerede livligt, ved vandposterne mødtes kvarterets husmødre og tjenestepiger, og på hjørnet af Læderstræde solgte jøderne vedvarende piskebånd, galanterisager og hvidevarer. Pladsen var iøvrigt fyldt med boder og rullende butikker, som magistraten udlejede til slagtere, amagerkoner og bissekræmmere. »Naar man Onsdag eller Lørdag kommer her — fortælles det — skulle man tro, at man var i Paris eller London, ikke i Kjøbenhavn«.

Et par typiske skikkelser i datidens København var manden og konen, der gik rundt i gårdene, hvor de til husbeboernes blandede fornøjelse sang og spillede for at tjene en ussel daglon.

En scene fra Højbroplads, der viser nogle gadedrenge i færd med at stjæle frugter, medens kvinderne er optaget af andre ting. Efter tegning af Th. Jensen.

Københavns bombardement 1807

Kanontorden indvarslede det ny århundrede, men trods slaget på Rheden, skærtorsdag den 2. april 1801 var det alligevel som om københavnerne ikke til fulde fattede situationens alvor. Alt gik sin vante, jævne gang trods urovarslerne, og de fleste traf bombardementet 1807 derfor ganske uforberedte.

Stemningen i byen var udmærket. Med stolthed mindedes man den heltmodige indsats seks år før, og selv om englænderne lå i en ring omkring staden, opfattedes det i tiden før bombardementet ikke som en egentlig belejring, »det var en Folkefest, under hvilken alle Stænder færdedes mellem hverandre«, skrev en samtidig. Men forholdet ændredes! Idyllen blev kun af kort varighed. Fra onsdag den 2. september om aftenen kl. 7^{1/2} til lørdag den 5. om aftenen regnede bomberne med korte afbrydelser ned over staden, sommetider »en efter hverandre, sommetider løsnedes alle Morterer paa et Batterie paa engang, tillige kom Kugler, som ikke kunde sees ligesom Bomberne, Brandkuglerne og Brandpile«, beretter kobberstikkeren G. L. Lahde.

»Aarvaagenhed og Uforsagthed — havde byens kommandant, general Peymann i en forordning bekendtgjort allerede den 21. august — er kraftige Midler til at forebygge skadelige Følger af de nedfaldende Bombers Virkning i Tilfælde af en Bombardement«, og samtidig givet en vejledning for, hvorledes indbyggerne skulle forholde sig overfor dem og slukke dem.

Rædslen, som greb alle, paniken, som fulgte i dens spor, og de mange bomber, der faldt, gjorde dens virkning ret illusorisk. Ofte var bombernes fald ganske uberegneligt, og navnlig vakte de ukendte Congreve'ske raketter, der indeholdt store mængder fosfor og derfor udbredte en frygtelig stank, stor forfærdelse.

*Frue Kirkes brand under bombardementet 1807 set fra Landemærket. Rædselsslagne flygtninge søger at værne sig mod gnistregnen. En vægter kryber i ly bag en stejlede hest.
Stik af Lahde efter Eckersberg.*

Under bombardementet, der kunne ses viden om, ødelagdes foruden Frue Kirke, Universitetet, Borchs og Walkendorffs Kollegier mere end 300 ejendomme og beskadigedes 1600, men alt var dog for intet at regne mod den skændsel, flådens udlevering betød.

Panikscener på Kongens Nytorv under bombardementet 1807, da folk søgte at bringe sig i sikkerhed for bomberne ved at flygte ind på Christiansborg. I baggrunden ses det brændende spir på Frue Kirke. Gouache af C. A. Lonrentzen.

Stadens tredie genopbygning

Årene derefter stod atter i genopbygningens tegn. Den ledende arkitekt var nu C. F. Hansen, som blandt andet byggede de store offentlige bygninger: Christiansborg, Råd- og Domhuset på Nytorv og Vor Frue Kirke. For at den sidste kunne blive set under et rigtigt perspektiv, udlagde han vest for tårnet det lille Bispetorv ved Studiestræde, hvis oprindelige randbebyggelse med undtagelse af selve Bispegaarden også skyldtes ham. Hans personlige indsats indenfor det borgerlige byggeri iøvrigt er derimod begrænset, men hans indflydelse var stor, og på de bygninger, der i den første fjerdedel af århundredet blev bygget i København, videreførtes de traditioner han havde skabt. Delvis som følge af tidens fattigdom, delvis på grund af befolkningens vækst var de fleste af de nye huse, der blev rejst, »lejekaserner« på fire til fem etager, og hvor pladsforholdene tillod det med omfattende side- og baghuse, der kunne rumme et utal af smålejligheder. Samtidig forenkledes facaderne, hvis leddeling forsvandt, medens deres dekorative udsmykning indskrænktes til en enkelt stukfrise. Det er sådanne bygninger, der præger de bomberamte dele af byen, og Fiolstrædes ejendomme er således i dag det bedste eksempel på denne tids byggeskik. Gaderne i sig selv ændredes derimod ikke i nævneværdig grad. De bevarede deres gamle forløb og nye blev ikke anlagt.

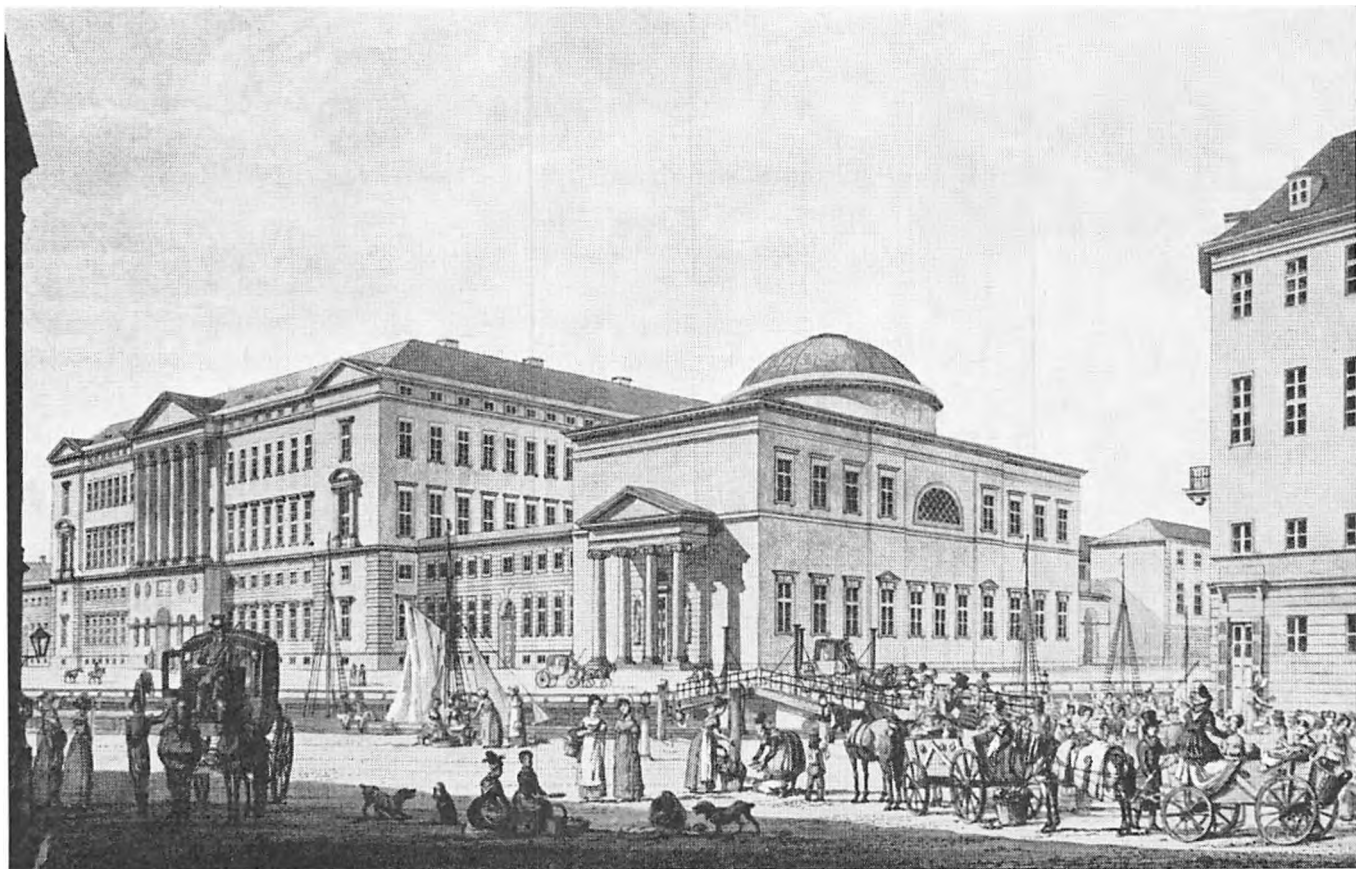
Men i lange tider fandtes i de bombede kvarterer åbne tomter, ja, selv Universitetet, der skyldes stadsbygmester Peder Mallings, blev først genopført 1831–36 på et tidspunkt, hvor modviljen mod C. F. Hansens empire så småt var begyndt at vågne, som dets gotisk påvirkede facade viser.

I modsætning til den kulturelle opblomstring, der kendetegnede efterkrigsårene på næsten alle områder indenfor åndsliv og

En murer på sit stillads. Bemærk hans påklædning, der har et helt uniformsagtigt præg.

kunst, stod den tekniske udvikling i stampe. Den økonomiske situation og voldenes ring omkring byen hindrede kræfternes fremskridtsvenlige spil. Og endnu så sent som i 1840 — skriver Plenge — »var med Undtagelse af den polytekniske Anstalts ensomme Lygte (i Studiestræde) Gas ukjendt, og Byen oplystes tarveligt, men ret net, ved en Del Tranlamper, der ilsomt slukkedes, naar Maanen traadte frem eller dog ifølge den gode Professor Olufsens Anvisning burde vise sig. Vi hentede vort Vand i Spande nede fra Opstanderen i Gaarden og fyldte en Gang daglig dermed den i ethvert velordnet Kjøkken uundværlige Vandtønde. Vandet var koldt og friskt nok om Vinteren, om Sommeren derimod mildt tempereret og undertiden frembydende for det forbavsende Øje, underlige Sø- og Landuhyrer i grønne Dragter; de kom nok fra de lange Trærør, hvori Vandet ledtes ind fra Damhussøen o. a. St. Brolægningen var langt fra at være god; man kjendte den Gang endnu ikke de nettilhuggede, firkantede Brostene med flade Hoveder og sparede meget paa Flisestene. Fortovene var forsynede med en enkelt Række af disse, der fulgte langs med en ofte temmelig dyb Rendesten, fuld af noget underligt, sortegraat, flydende Stof blandet med faste Partikler af Halm, Kartoffelskrællinger, gamle Støvlesaaler o. s. v., hvis hastige Bevægelser fulgtes med stor Interesse af Datidens Gadedrenge. Disse nu forsvundne Smaastrømme dækkedes enkelte Steder, f. ex. paa Østergade, af fortløbende Planker, meget velsete af ømme Fødder, og nødvendiggjorde Brugen af en stor Mængde større og mindre Rendestensbrædter foran alle Porte og Døre. De lugtede ikke godt, allermindst om Aftenen, naar Garverne oppe ved Volden og Koholderne omkring i Byen lode deres Spildevand have frit Afløb; de kunde blive helt farlige, naar et voldsomt Regnskyl pludselig fyldte dem og Strømmen satte Rendestensbrædterne i Bevægelse for snart efter at gaae over sine Bredder og paa de lavere Steder,

Christiansborg Slot set fra Højbroplads ca. 1830. På baggrund af det nyopførte slot ses torvets folkeliv med Amagerbonderne, der sælger deres grøntsager direkte fra deres vogne. Bag dem skimtes til højre for den gamle Højbro Skovserkonerne ved Gammelstrand, og i modsætning til dem ses helt til venstre et par fornemme damer, der er ved at stige ind i en kare.
Radering af H. G. F. Holm efter Jens Holm.

Vinduespudlere kendtes ikke i fortidens København. Vinduespudsning besorgedes af husmodrene selv eller deres tjenestepiger, for ligesom nu satte godtfolk dengang pris på blanke ruder.

som i Pilestræde, Gothersgade o. s. v. oversvømme Gaden og trænge ned i Kjælderne«.

Bedre end Plenge her har udtrykt det, kan de københavnske tilstande i første halvdel af forrige århundrede næppe beskrives. Det såkaldte »klassiske København«, der i dag søges bevaret for eftertiden, og som turistmæssigt i vor tid er blevet en stor attraktion, havde dengang unægtelig sine store mangler, som først gradvis blev afhjulpet med de tekniske fremskridt, i forbindelse med de sociale og hygiejniske forbedringer, der begyndte at sætte ind omkring århundredets midte. Men denne udvikling fik ingen indflydelse på ejendommenes ydre skikkelse, »det er med en enkelt Undtagelse de gode gamle os saa vel bekendte Huse, hvis Nederdele vel ere en hel Del omkalfatrede til Butiker og Udsalg, men hvis Overdele ere de ægte gamle i den saa yndede Chiffourniere-Stil uden Udsmykning eller Forziring paa lidt Maling nær«.

Selv om denne udtalelse, der også skyldes Plenge, nu snart runder de 100 år, er den dog stadig gyldig, for trods brande og nedrivninger rummer den gamle by endnu så mange karakteristiske bygninger fra det 18. og 19. årh.s begyndelse, at det er muligt at danne sig et helhedsindtryk af dens udseende på Frederik VI's tid, og ved hjælp af fantasien tillige at forestille sig den side af borgernes tilværelse, som ikke kan aflæses på facaderne.

Butikshandel i det skjulte

Tiden var fattig og sparsommelighed ikke blot en dyd, men en nødvendighed. »Nu vilde vi alle spare« var tidens slagord, og det gjaldt ikke mindst butikslivet. Udstillingsvinduer i moderne forstand kendtes ikke, og den eneste reklame, forretningerne drev, var de skilte, der hang på facaden udenfor deres butikker, og som i størrelse langt fra kunne måle sig med fortidens, eller dem, der var malet på vinduernes og dørenes skodder. Østergade var byens fornemste butikscentrum, men, som Plenge skriver, »der var intet Sted, hvor en Dame kunde liste sig ind i sin Morgendragt for et Kvarter efter at paradere ud i en stadselig Spadseredragt med Under- og Overkjole, Skjød og Skørt, eller hvor en ung Pige med friseret Hoved og hvide Balsko kunde paa Vejen til Onkels Bal holde udenfor en Kræmmer, for at gaa op og iføre sig en Baljkjole, struttende af Piber og Garneringer«.

Når det forholdt sig således med den »finere verden«s manufakturforretninger, er det ganske selvfølgelig, at alle andre butikker var endnu tarveligere både hvad angik deres varelager og indretning — såvel urtekræmmernes boder som høkernes dybe kældre og brødudsalgene i bagergårdenes stueetage for at nævne nogle eksempler. Derfor vakte det også stor opsigt, når en enkelt forretning imod sædvane indså fordelene ved et mere pynteligt udseende, f. eks. da det bekendte manufakturhandlerfirma Brødrene Raphael på Østergade ikke alene indrettede selve butikken med en hidtil ukendt elegance, men desuden på sine efter tiden forholdsvis store spejlglasruder anbragte firmaets navn i guldbogstaver, og da modehandlerinde Louise Rasmussen — den senere grevinde Danner — i sit vindue udstillede en påklædt dukke i legemsstørrelse som sit skilt. Det fortælles også, at da Beauvais

Admiralgade set fra Holmens Kanal mod Nikolaj Kirketårn. Alle huse har »brækkede« hjørner, som det blev påbudt efter branden 1795. Skodderne ved stueetagens butiksdøre er udnyttet til forretningsskilte. Bemærk iøvrigt de åbne rendestene med rendestensbrædterne.

Tegning af P. Lund ca. 1830.

Kone foran en københavnsk klædekræmmerbod. På døren og skodderne er op-hængt nogle varer, medens man inde i butikken ser en dame, der bliver ekspederet. Tegning af Martin Rorbye 1845.

åbnede sin kælder på Østergade, måtte der hver aften rekvireres politi til at rydde gaden på grund af den store tilstrømning, der var for at se en kogt oksetunge og et stykke leverpostej udstillet i vinduet.

Ethvert forsøg på at gøre butikkerne mere tiltalende og iøjne-faldende var således sikker på publikums udelte interesse. Det fik jernstøber Lunde at mærke, da han 1843 lod male sit hus i Lille Helligøjststræde — den nuværende Niels Hemmingsens-gade — hvor han havde sit udsalg af støbte jernvarer.

I den anledning skrev Fædrelandet, at »det var indlysende at den pompejanske Stil, som allerede med Held har været anvendt til indvendig Hus-Dekoration paa nogle Steder (med den bedste Effect paa Løveapoteket [på hjørnet af Amagertorv og Hysken-stræde] og ligeledes udvendig paa 3 eller 4 Huse, ikke var uden Forandring anvendelig i en Beliggenhed som den, hvor Hr. Lundes Butik skulde indrettes: en mørk Stil passede ikke til en snæver Gade og til et Hus, som skulde fremhæves af sin Dunkelhed. Han anbragte altsaa de brogede Borter og mangefarvede Støbejerns-friser ikke paa en mørkerød, men paa en lys orange Grund, og Virkningen er bleven den allerheldigste«.

Men disse anstrengelser fra enkelte handlendes side på at gøre deres forretninger mere tillokkende vandt ingen større udbredelse. Tiden var ikke moden til nogen særlig form for reklame, og de fleste butikker var derfor, som vi har set, tarveligt udstyret indvendigt og uden anden facadeprydelse end et skilt, for hvad der kan udstilles i et almindeligt vindue er temmelig begrænset og ikke egnet til at tiltrække kunder. Men købekraften var heller ikke stor og pengene små, og når det offentlige næsten intet ofrede på gadernes vedligeholdelse og modernisering, kunne det heller ikke forventes, at private handlende var lysten efter at yde deres skærv til at gøre deres udseende mere tillokkende.

Gadernes og torvenes elendighed

Branden 1795 og bombardementet 1807 havde langt fra udryddet alle de snævre gyder og stræder, som fandtes i det 18. årh.s København. De fleste eksisterede fortsat som tilholdssted for uhumskhed og prostitution, men endog Østergade, »dette Hovedsæde for det merkantile Detailudsalg« og adskillige andre af byens hovedgader gjorde vedblivende et meget smalt indtryk på grund af de mange karnapper og udbuede vinduer, som de handlende benyttede til at udstille deres varer i. Deres antal var dog svindende som følge af de afgifter, de skulle betale for dem, og en ansøgning om at blive fritaget for denne blev frarådet af Kunstakademiet, som blev rådspurgt i sagen, med den begrundelse, at de ellers ville blive »endnu hyppigere end hidtil, til Vanzir for Gaderne og til Hinder for disses øvrige Beboere«, men helt forsvandt de dog først ved den ny byggelovs ikrafttræden 1856.

Gadernes tilstand var stadig væk ikke god. Brolægningen var slet. Stenene var spidse og ikke terningformede og lagt i sand, så de let kunne forskubbes. Et forslag, der fremkom til en forbedring af forholdene ved at anvende større firkantede sten, som skulle lægges på et fast underlag af grus og skærver og med asfalt i fugerne, blev forkastet, da den kostbare undergrund i tilfælde af at vandrenderne skulle repareres måtte brydes op, og heller ikke tanken om at brolægge dem med træ vandt gehør. Efter magistratens mening ville det endog blive for kostbart blot at belægge fortovene med asfalt, især da den frygtede frostens indvirkning på det; men da den på den anden side udmærket indså, at de virkelig trængte til en fornyelse, blev de i 1840'erne i de vigtigste gader omlagt med fliser.

Et af byens mest ildesete stræder var Peder Madsens Gang, hvor Ny Østergade i dag er beliggende. I denne florerede utugtshusene, og som det ses på denne tegning fra omkring 1860 føres der her »forhandlinger« mellem pigerne og deres kunder.

*Stiv Kuling i Kattesundet. En Seiler.
krydser op mod Vinden.*

Satire over københavnsk gadeliv 1867. Bemærk damen, der løfter op i sine skorter for at kunne krydse den åbne rendesten. »Fra Fremtidens Carneval«.

Store vanskeligheder voldte Kongens Nytorv, der dels som følge af manglende vandafløb altid var fugtigt, dels på grund af sin ældre forfaldne brolægning var vanskelig at reparere. Et tidligere forsøg på at udbedre den havde blot medført, at pladsen i årevis opfyldtes af store dynger af brosten, som ikke uvigtigt kaldtes »Schæfferhøj« efter den borgmester, under hvem brolægningsvæsenet sorterede.

Rendestenene voldte også fortsat store kvaler. Ved stærke regnskyl var de nu som før ude af stand til at optage vandet, og det eneste, man kunne, var at redde rendestensbrædterne fra at blive bortført af de rivende strømme, og med sandsække beskytte kælderhalsene fra at blive fyldte med vand. Det var heller ikke usædvanligt, at kælderbeboere, som der var mange af i datidens København, midt om natten blev vækket ved at vandet stod alenhøjt i deres stuer. Særlig ubehagelig var den brede rende i Filsofsgangen, nutidens Vestervoldgade, der optog spildevandet både fra Nørre- og Vester Kvarter til udløb i Kalvebod Strand. En klage over den 1852 fra beboerne langs den mundede således ud i et forslag til dens overdækning, ikke mindst fordi dens uddunstninger i den varme årstid »især i stille Vejr lugtede stærkt, ogsaa inde i Husene«. Da Filsofsgangen jo tillige var en af byens mest yndede promenader, var dette naturligvis meget ubehageligt, men hvad værre var, ved sin dybde og bredde var den farlig for mindre børn. Intet blev dog gjort for at bøde herpå før efter den store koleraepidemi 1853, da lægen, professor Fenger, året efter rent ud erklærede, at den var »til Skade for Sundheden, og at den navnlig har været en medvirkende Aarsag til Udbrudet af den Tyfus-Epidemi, som i den sidste Maaned fornemmelig har angrebet mange af dette Kvarters Beboere«. Først da blev den tildækket med planker!

I byens øvrige kvarterer var forholdene ikke meget bedre. I sine fornøjelige erindringer fortæller skuespillerinden Julie Sødring således, at da hun som barn boede i Adelgade nr. 77, der nu er nedrevet, var snavset og stanken i gaden ulidelig: »Rendestene, dannende snart stillestaaende Sumpe, snart—naar Brændevinsmanden var paa Spil — rivende Strømme af varmt Vand, der indhyllede Gaden i Damp, var Yndlingsopholdet for samtlige Kvarterets Unger«.

Den slette brolægning og gadernes skarndynger søgte myndighederne dog efterhånden at komme til livs. Til brolægning blev fra slutningen af fyrrerne anvendt regelmæssigt tilhugne sten, der af hensyn til vognene blev lagt på skrå over gaderne, og rendestene blev gjort fladere, og de steder, hvor de lå midt i gaden, blev de flyttet ind til fortovet.

Lægerne var i sagens natur de ivrigste forkæmpere for gadernes renholdelse. For at kunne danne sig et indtryk heraf bad dr. E. Hornemann dem, der ikke »kende disse Mangler i hele deres Udstrækning, om at besøge nogle af vore værste Smaagader (f. Eks. paa Christianshavn) og vove sig ind i de fattige og smudsige Huse og Gaardsrum eller spadsere langs vore aabne Kloaker og indaande den ved Sommerens og Solstraalernes Varme fordampende Slam, for ej at tale om Nattens giftige Dunster, som man nu endogsaa om Dagen kan spore paa hele den lange Vej gennem Byen, som den natlige Kørsel for Øjeblikket er henvist til«.

Som et middel til at forbedre disse tilstande foreslår han den ingenlunde nye tanke, at gaderne skulle fejes daglig og skarnbunkerne umiddelbart efter køres bort. Men indtil 1857 var man dog ikke nået videre end til fejning tre gange om ugen, og om dette overholdtes overalt i byen er sikkert højst tvivlsomt, da det foregik på privat basis.

*Flyttedagsscene og en skraldevogn, som den endnu erindres af mange.
Efter tegning af Paul Fischer 1883.*

Skraldevognene, der bagefter skulle hente det sammenfejede skarn, fortælles det, »skride majestætiske gennem Gaderne, ofte spærrende Passagen og udgydende under Vindenes Ægide deres Overflødhedsartikler over de Vejfarendes Hoveder, medens en Skare af trinde Ungmøer, opskræmmede ved Skraldens Lyd, storme frem med Bøtter og Fjerdinger«.

Det taler ligeså lidt til fordel for de hygiejniske forhold, at der langt op i forrige århundrede var ansat en kommunal bestillingsmand til at fjerne ådsler fra gaderne, og at professor Hummel, der var medlem af den hygiejniske kommission 1851 foreslog, at i de fem sommermåneder skulle gårdspladser og gader skylles kraftigt hver morgen. Alle offentlige pumper og en del private kom derfor denne sommer i funktion hver dag, men resultatet var blot, at rendestenene, da der »blev rodet op« i dem, kom til at lugte værre end nogensinde. Ikke desto mindre var den hygiejniske kommission meget tilfreds med, hvad der blev opnået, men henledte dog myndighedernes opmærksomhed på, at der også måtte gøres noget for at modvirke folks naturlige afbenyttelse af porte, gadekroge og andre lidt ensomt beliggende steder, da det forårsagede en afskyelig duft på gaderne. Mange private husejere havde allerede forsøgt at afspærre disse med brædder, stænger etc., men en virkelig afhjælpning betød først indretningen af såkaldte urinkroge, der regelmæssigt blev skyllet rene, og i 1852 fik byen endelig sine første to nødtøftshuse, ved Børsen og på Gammelstrand, som på grund af deres lidenhed officielt blev kaldt Urinskabe.

Byens torve og pladser havde de handlende fra gammel tid taget i besiddelse med deres stader og boder, og i ly af dem udfoldede der sig et broget og rigt nuanceret folkeliv. Her satte alle samfundsklasser hinanden stævne, hertil søgte omegnsbønderne

Udsigt til Nytorv fra Gammeltorv. Omkring springvandet sidder nogle Valbykoner og sælger æg, fjerkræ og smør. Til venstre er en kone ved at pumpe vand i et kar. I huset til højre for Domhuset boede Søren Kierkegaard fra 1813—48. Maleri af Carl Balsgaard ca. 1850.

Bonderne forfærdigede også måtter af siv og halm, som de solgte ved dørene og på gaderne i København.

for at få deres produkter afsat, og her gjorde husmødre og tjenestepiger deres indkøb til husholdningen.

Torvelivet var også det første glimt, man fik af den kgl. residensstad, når man var kommet ind gennem byens porte. På de rejsende vestfra gjorde Halmtorvet næsten altid et meget livligt indtryk som følge af de mange bønder og arbejdsvogne, der fyldte det indtil trængsel, ikke mindst på grund af de nærliggende gaders talrige gæstgivergårde, som torvebønderne yndede at stalde op i. Men så man nøjere til, virkede omgivelserne skuffende. Ganske vist bestod bebyggelsen langs dets østlige side af smukke nyklassiske ejendomme, men vejerboden på pladsen var i al sin tarvelighed et eksempel på, hvordan der »paa et saadant Sted ikke maatte se ud«, medens det militære vagthus' facade var »et smudsigt Plankeværk og nogle væmmelige Latriner«.

Det var unægtelig heller ikke stedet værdigt, at mange benyttede pladsen til at tørre deres vasketøj på, selv om ingen dengang tog mindste anstød heraf.

Onsdag og lørdag var torvedage, og på Gammel- og Nytorv kunne man da købe korn, gryn, æg, smør, ærter, fedevare, halve svin, fjerkræ og mange forskellige ting, som bønderne i de lange vinteraftener forarbejdede til brug i den daglige husholdning. Dengang eksisterede også, som Plenge fortæller, »de ægte Flæske-Sjouere paa Gammeltorv, der om Morgenen i en Fart fortjente sig et Par Mark ved at transportere Flæskesider, Gjæs, Smørbøtter og andre fedtede Varer fra Bøndervognene hen til Spækhøkerne, og dernæst gav sig til at nyde et ægte Lazonliv, hvilende sig paa den solbeskinnede Trappe og Dørtærskel paa Hjørnестedet ved Nørregade og kun rokkende sig derfra for at gaa hen at nyde en frisk halv Pægel . . . «.

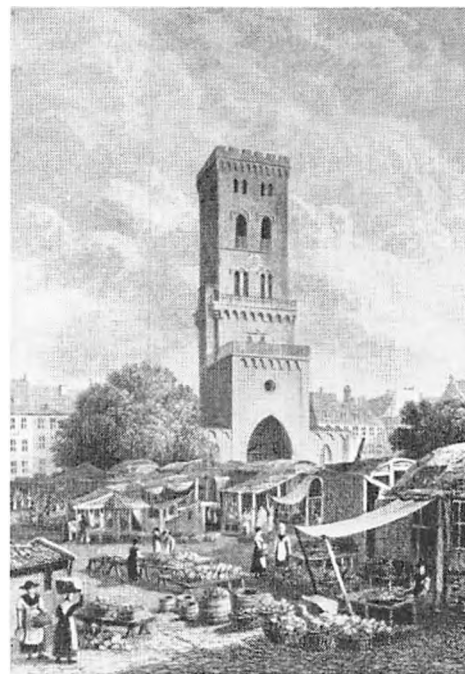
Amagertorv og Højbroplads var »Stadens Grøntorv, hvor Have-sager af al Slags falbydes«, som det hedder i en Beskrivelse af

København fra 1856, men dens livligste og fornøjeligste torveplads var dog sikkert stadigvæk Gammelstrand – byens fisketorv – og som tidligere omtalt berømt for Skovserkonernes saltvandsfriske ordforråd.

Derimod gjorde Ulfeldts Plads eller Graabrødretorv, som det nu hedder, et meget trist og smudsigt indtryk. Skamstøtten* midt på det for »Forræderen Corfitz Ulfeldt til ævig Spot, Skam og Skændsel«, som indskriften på den lyder, var nemlig omgivet af slagterboder, grøntudsalg og skure, hvor der blev solgt brugt tøj, jernting og andet gammelt ragelse, som ikke pyntede på pladsen.

Det daglige syn af støtten og rodet omkring den mishagede efterhånden beboerne i en sådan grad, at det lykkedes dem at få den fjernet 1842, samtidig med at pladsen fik sit nuværende navn, og de handlende blev opsagt til fraflytning. De fleste fik i stedet anvist plads ved Nikolaj kirketårn, som var blevet indrettet til hovedbrandstation, og Graabrødretorv lå derefter stille hen til 1852, da det blev indrettet til kødtorv og et hus med tyve slagterboder opført midt på det.

Nikolaj Kirkeplads, hvor slagterne endnu i mands minde havde udsalg, er måske det af byens torve, der har den mest interessante historie. Så sent som i 1840 strakte det sig helt hen til bagsiden af husene i Holmensgade – det nuværende Bremerholm – og på den tidligere kirkegård gik det i disse år livligt til. Gravene var helt forsvundet, og kun et enligt træ og et enkelt buskads mindede her og der om dens fortid. Nu benyttedes den af brandvæsenet til at holde øvelse på, tømrere og andre håndværkere brugte den som arbejdsplads og til værksted, medens utallige handlende drev forretning i primitive skure af træ og lærred, der ganske vist ikke var nogen pryd for gadebilledet, men til gengæld opfyldte deres mission på en udmærket måde – i hvert fald var

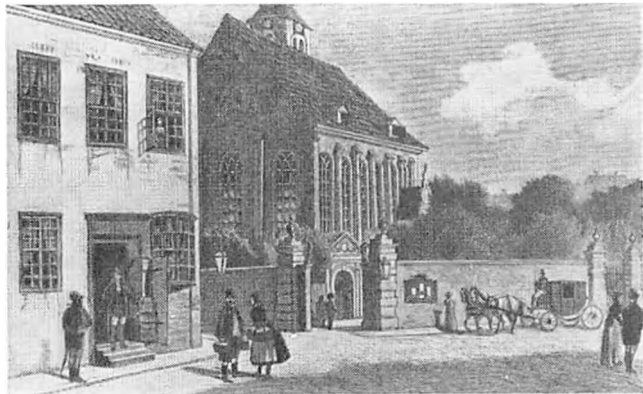

Inden slagterboderne af stobejern opførtes i 1845 på Nikolaj Plads, gjorde denne et malerisk, men rodet indtryk med de mange usle og simple boder, der fyldte den tidligere kirkegård, og hvorfra der solgtes både kød, grøntsager – gamle klæder og andet gammelt skrammel.

* Nu i Nationalmuseet.

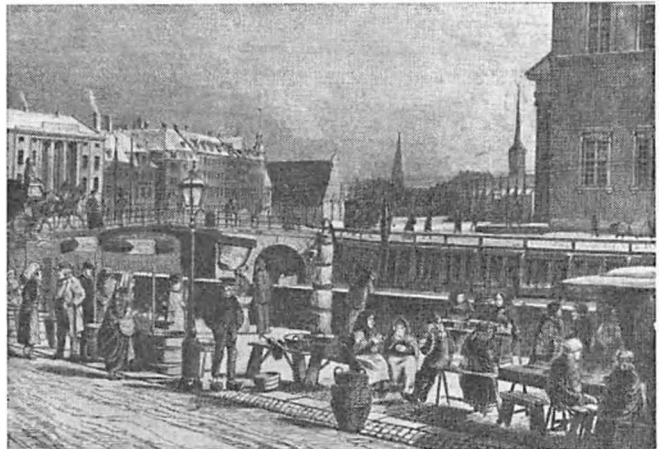
Omkring Ulfeldts skamstøtte på Graabroderetov var i forrige århundredes første halvdel »loppetov«, hvor godt og skidt mellem hinanden blev solgt fra primitivt byggede boder af træ. Indfandt hunderakkeren sig med sit net og sin kærre for at indfange losgående hunde, stimlede alle naturligvis sammen om ham for at blive delagtiggjort i dette lidt makabre syn, medens en enkelt dame og herre fortvølet søgte at beskytte deres lille kæledægge mod hans efterstræbelser. Efter tegning af P. Klæstrup: »Fra det forsøundne Kjøbenhavn«, ca. 1850.

Et klædeudsalg på hjørnet af Amageretov og Valkendorfs-gade med udbuet vindue til at udstille varerne i. I baggrunden Helligaands Kirke. Efter akvarel fra 1805.

Gadevandning horte unægtelig til undtagelserne, og det er ikke mærkeligt, at den store renselsesfest, der fandt sted i sommeren 1851, vakte uhyre opsigt. Det er sikkert den tegningen skal illustrere. Efter tegning af Knud Gamborg.

Vinteren 1869 var meget streng, så selv Skooserkonerne ved Gammelstrand led under kulden. Pumpen er blevet hyllet i halm, for at vandet ikke skal fryse til is, hvad der i datidens København ville have været en katastrofe. Efter tegning af Benjamin Olsen.

Byens torve var fordelt mellem de forskellige gadehandlere. På Amager-torv og Højbroplads havde Amagerbønderne således deres udsalg af grøntsager og blomster, og her fandtes også et par af byens karakteristiske vandposter.
Litografi af Adolf Kittendorff.

både slagterne, som var i flertal, og de der handlede med brugt tøj og gammelt ragelse godt tilfredse. Magistraten havde imidlertid et andet syn på tilstandene, og efter langvarige forhandlinger blev bodernes fornyelse overdraget arkitekten P. C. Hagemann, der 1845—46 opførte 68 større og 10 mindre slagterboder af støb-jern på den del af pladsen, der lå nærmest tårnet, medens de øvrige handlende forvistes her fra, idet resten af den tidligere kirkegård bebyggedes med større beboelsesejendomme. Fra da af og indtil bodernes nedrivning 1917 var det slagterne, der satte deres præg på dette kvarter.

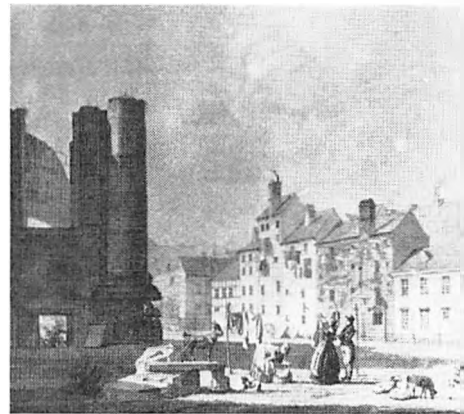
Som Nikolajs tidligere kirkegård gav også anvendelsen af de andre indenbys kirkegårde anledning til mange overvejelser. Bombardementet 1807 og opførelsen af de nye bygninger omkring Frue Kirke havde således udslettet næsten alle spor af dens gamle kirkegård, og på pladsen mellem det ny universitet og kirken henlå store bunker af jord og grus, der om sommeren var som »en Flyvesandstrækning« og om vinteren det rene morads, men alligevel varede det længe, før det lykkedes at få gennemført dens brolægning og afspærring for vognkørsel.

I modsætning til disse to forhenværende kirkegårde benyttedes de andre indenbys kirkegårde fortsat til begravelser, lige til det 1851 af sundhedsmæssige grunde blev forbudt. Men derfor blev gravfreden ikke alle steder lige respekteret, som det 1839 fremgår af en skrivelse til magistraten fra værgerne for Helligaands Kirke. Langs Niels Hemmingsensgade lå da de såkaldte Lærredsboder med deres klædeudsalg. Blandt andet skal Knud Lyne Rahbek havde købt sit tøj her. De var nu sat i en passende stand, og derefter havde man så tænkt sig — hed det i skrivelsen — »successive at afskaffe den Uskik at benytte Kirkegaarden til Tørreplads for Linned og Sengeklæder«, ligesom man også efter bedste evne ville søge at bekæmpe dens anvendelse som legeplads.

På lignende måde var pladsen i Bredgade omkring ruinen af Marmorkirken blevet udnyttet. Her havde dog aldrig ligget nogen kirkegård, men derfor kunne det måske nok støde en eller anden, at dette sted midt i byens fornemste kvarter ikke reguleredes. Stenhuggere benyttede den til huggeplads, de omliggende gaders husstande til tørreplads, mellem stenblokkene græssede får og geder, og for børnene var ruinen en ideel tumleplads, thi »da Menneskene forlod den, havde Naturen taget den i Besiddelse. Fugle byggede Reder i alle Sprækker og Revner, Blomster og Græs fæstede Rod på hvert Fremspring, Mosset klædte de haarde Sten. Marmorkirken fik sin egen Flora, selv store Buske og Træer vokkede ud af dens Sider og oppe paa dens Tinder. Den klatrende Natskygge havde Overtaget; fra den øverste Murkant til langt ned ad Siderne strakte den sine Grene ud af hver Revne mellem Sandstensblokkene; men ogsaa Stikkelsbærbuske og Hyld havde fundet Vej derop, og øverst oppe paa Tinderne svajede en hel lille Skov af Ahorn, Ask og Elm — Træer paa 4—5 Alens Højde«.

Af denne flora synes datiden at have været meget imponeret, og citatet, der er hentet fra en artikel i Botanisk Tidsskrift fra 1879 viser da også, at den virkelig var en attraktion. Rent bortset fra de mange forskellige plantearter, der efterhånden fandt vej til ruinen, var København nemlig endnu i forrige århundredes første halvdel fattig på blomster og træer. Det var dengang som i vore dage husenes stenmasser, der i den indre by beherskede gadebilledet! Voldene og Kongens Have var stadig, som forhen, de eneste steder, hvor menigmand havde mulighed for at glæde sig over »naturens under«, og på denne baggrund er det derfor heller ikke uforståeligt, at Marmorkirkens ruin med dens frodige bevoksning vakte beundring og tiltrak mange.

Ganske vist fandtes der rundt om i byens gader enkelte spredte træer som det berømte pæretræ i Nybrogade ud for den lille ejen-

Et morsomt billede fra pladsen omkring Marmorkirkens ruin, set mod de endnu bevarede huse ud til Store Kongensgade. Idyllisk og hyggeligt har her været, men nogen værdig nabo til Amalienborg var stedet unægtelig ikke.

Akvarel af H. G. F. Holm ca. 1835.

dom ved siden af det tidligere Assistenshus, der nu huser stats- og kulturministeriet. Det lille hus, der var bygget efter ildebranden 1728 af en øltapper ved navn Hans Blasen, kaldtes tidligere aldrig andet end »Hans Blasen i Pæretræet«, som det da også fremgår af en indskriftstavle over dets kælderdoor.

Manglen på træer i byens gader følte næppe af københavnere i almindelighed som et savn, men ikke desto mindre havde en komité til hovedstadens forskønnelse, der trådte sammen 1841, som et af sine vigtigste programpunkter byens beplantning. På dens initiativ blev alleerne på St. Annæ Plads plantet og spadserestierne på Esplanaden og voldenes bastioner anlagt.

I denne forbindelse kan iøvrigt nævnes, at der i 1851 stiftedes en kvindelig forening til »Hovedstadens Forskønnelse med Værker af Billedhuggerkunsten«, og at der inden den sluttede sin virksomhed var blevet indsamlet 1800 rdlr. som bidrag til H. W. Bissens statue af Oehlenschläger, der indtil den 1874 blev anbragt foran Det kgl. Teater var opstillet på St. Annæ Plads.

Gadeliv og spadsereture

»Gaderne vare i hine gode gamle Dage mere hver Mands almindelige Eje, end nutildags — siger Plenge — man savede og huggede 4—5 Favne Brænde ganske ugenert, selv i de smalleste Gader, Hørkræmmeren aflæssede sine Kul, Vinhandleren sine Fustager, Porcelænshandleren sine store Kurve o. s. v. paa Gaden og Fortovet udenfor sit Udsalg, og enhver Familie benyttede Gaden og da navnlig de offentlige Pladser til at sole sine Sengeklæder paa«, og Julie Sødrings beskrivelse af livet i Adelgade afrunder på en udmærket måde gadernes brogede anvendelse i begyndelsen af forrige århundrede. I porten ud til gaden »sad vor gamle Amagerkone Kirsten med sine Grøntsager. Hun forærede mig Blomster, Hanekam, Krusemynte, Gyldenlak og Balsam. Dem plantede jeg nede i Baggaarden og legede Have Paa den anden Side af Gaden var der en Kælder, udenfor hvilken stod Ballier med dampende Kartoffler, og hvor der solgtes »Kartoffelkager«, de kostede en Skilling Stykket«. Og senere hen fortæller hun, at »naar vi sad i Moders Dagligstue oppe paa Forhøjningen ved Vinduet, blev vi Vidne til Optrin, hvoraf mange ikke lader sig fortælle«. Viste der sig f. eks. en fuld mand eller en fuld kælling i gaden, »saa blev der en Jubel, Piben og Sammenstimlen, indtil Vægteren kom, uden videre tog Delinkventen paa Stigen og slæbte af med ham eller hende, efterfulgt af de skrigende Børn. En anden festlig Begivenhed, der gav Signalet til alskens Løjer, var Hunderakkerens Ankomst med sin Vogn. Det var et Spektakel uden Lige, naar Jagten begyndte paa en eller anden ulykkelig Mops. Ind gennem Gaarde og Tværgader styrtede den larmende Sværm, indtil man endelig langt om længe vendte tilbage til Vognen med Dyret i Triumf. Om Natten hørte blodige Slagsmål og andre modbydelige Scener til Reglen. Saa skingrede Vægter-

Flintemandens besøg var altid kærkomment, thi hvem havde ikke brug for flint til deres fyrtojs?

Flyttedagsscene i Landemærket omkring 1860. Det var dengang meget almindeligt at flytte. Mere velhavende folk lejede en vogn til deres indbo, andre havde blot brug for to mænd med en bære, og de fattigste bar selv deres sager til deres nye bolig. Liv og røre var der overalt på gaderne på de store halvårslige flyttedage.

piberne gennem Gaden, ligesom naar der var Ildløs. Hele Kvarteret kom da i Oprør, ud af alle Vinduer ræktes Hoveder med eller uden Nathuer«.

Vægterne med deres berømte morgenstjerne var byens natpoliti, men da de var dårligt aflønnede, måtte de ofte have et borgerligt erhverv ved siden af, og da de derfor tit var trætte, når de tiltrådte deres nattjeneste, var det ikke noget usædvanligt syn at se dem sidde og sove i en kælderhals. Men det var samtidig signalet til, at byens ungdom fik frit spil, og til vægternes forfærdelse, når de vågnede, blandt andet morede sig med at bytte om på de handlendes skilte.

Vægterne skulle passe byens lygter, hindre slagsmål, tyveri og røveri, gøre alarm i ildebrandstilfælde og »raabe hvert Timeslag fra han kommer i Vagten og til han gaar af Vagten, den sædvanlige Udraabning indtil Dagningen«. Trods deres ofte usle forfatning nød de imidlertid i datidens København en vis popularitet, ikke mindst på grund af den sikkerhed deres tilstedeværelse betød for byens borgere om natten, men det har sikkert også været ganske hyggeligt at høre dem hver time synge de berømte vægtervers. Korpsets ophævelse 1863 i forbindelse med loven om politiets omordning har utvivlsomt vakt sorg hos mange.

På politiet satte borgerne derimod mindre pris, thi i de tider betragtedes betjentene ikke som deres beskyttere, men som deres modstandere, de var uhøflige og stude i deres optræden, og »hvad enten de kom i deres egne Klæder med »Brystnaalen« skjult indenfor Frakken, eller de viste sig i den røde Uniformsfrakke med den grønne Krave, vare de lige afskrækkende: den tykke gule Spanskrørs Stok var nok til at gjøre En bange Politi, Stok og Prygl vare just ikke Synonymer, men de kom ofte ligesaa hurtig efter hinanden, som naar man tæller En, To, Tre«.

At vægterne ofte sov på deres post synes der at have været en gammel tradition for. I denne satire fra 1787 ses, hvorledes tyve udnytter hans søvn til at foretage et større indbrud.

Satirisk stik efter Abildgaard 1787.

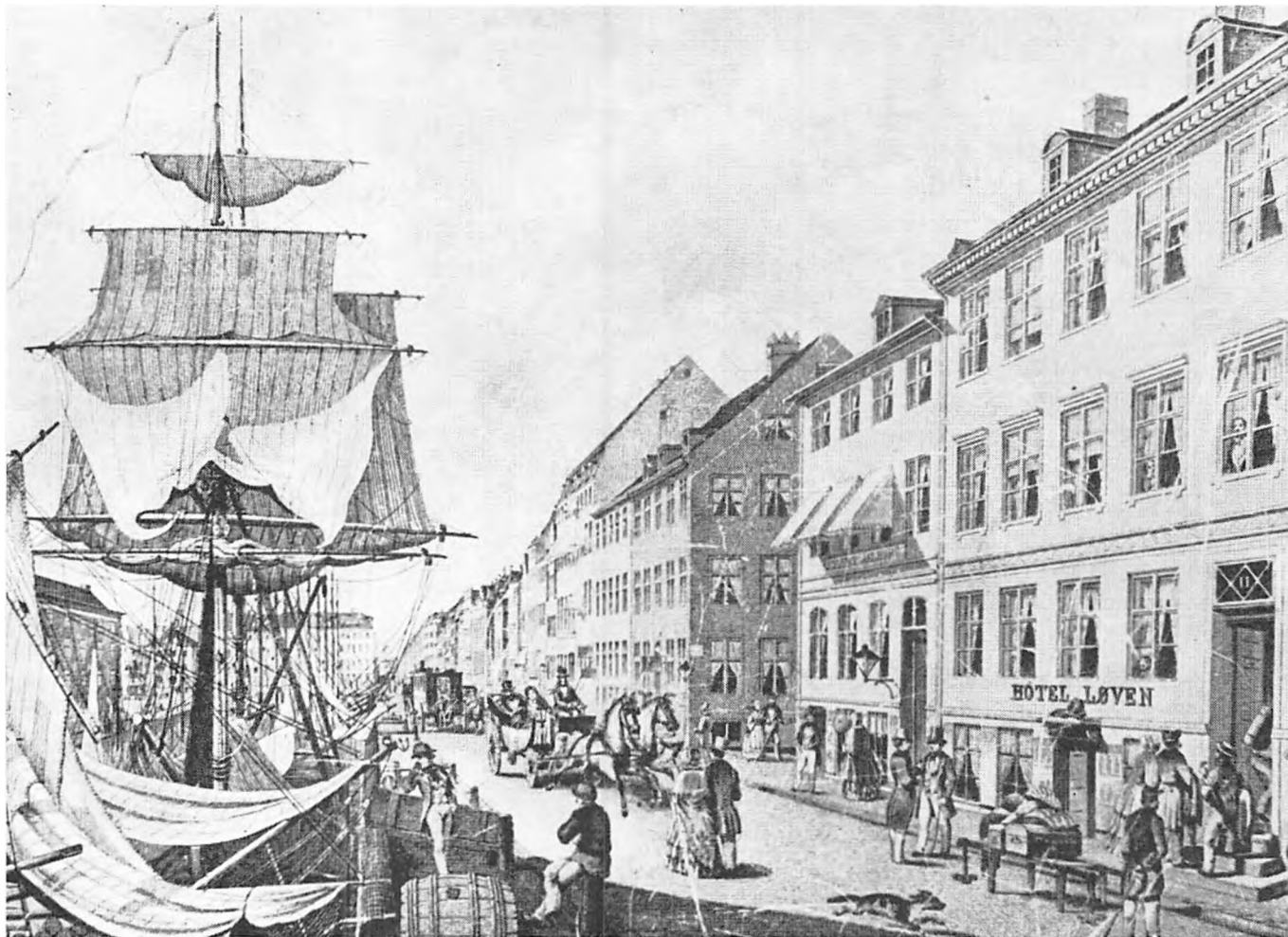
Gruppenbillede fra 1807 af en politibetjent (i midten med høj hat og stok), to vægtere, en slavefoged og en slave. Akvarel af Eckersberg og Senn.

På gaderne satte dengang også borgervæbningen i deres røde uniformer deres præg, når de skulle »i funktion«, og hvor følte de jævne borgere sig ikke, når de gravitetisk marcherede gennem gaderne, vel især de, der til daglig indtog en underordnet stilling bag en disk eller på et værksted!

På gaderne havde trafikens karakter iøvrigt ikke forandret sig synderligt siden det 18. årh. Ryttere så man fortsat adskillige af, men portechaiserne var forsvundet — måske som følge af den forbedrede brolægning, der gjorde, at det var blevet mindre risikabelt at gå. Tidens fattigdom havde sikkert også medført, at adskillig færre end tidligere havde private kareter. På byens torve kunne man imidlertid leje sig en droske, men da de var ret tarveligt udstyret, foretrak de fleste, hvis de skulle til selskab eller i teatret, derfor de lidt dyrere kareter. Arbejds- og bøndervogne fandtes naturligvis stadig i mængde og dertil kom postvognene og fra 1840'erne de store omnibusser og diligencer, der oprettede byens forbindelse med omverdenen. Navnlig i de smalle byporte var trængslen derfor stor, som det fremgår af en skildring fra 1842. »Naar man ser de Strømme af Mennesker, som, Tusinder efter Tusinder, ofte bølge over Broerne ved Vesterport, medens de mægtige Omnibusser og Postvogne foruden Mangfoldigheden af mindre Befordringsmidler bane sig Vej gennem den levende Masse, der ængstelig maa trykke sig til Siderne for ikke at blive knust under Hjulene eller traadt af Hestenes Hove; naar man ser, hvorledes Folk samle sig uden for Porthvælvingen, der dundrer af den døvende Vognlarm, for at passe paa det belejlige Øjeblik, da de kunde styrte sig i det aabne Fristed bag en indrulende Vogn, og hvorledes de i vild Tummel, med truende Hestetrav bag efter sig, vælte igennem det dunkle Rum og slæbe grædende Børn eller aandeløse Oldinge med sig paa Farten, ikke at glemme hine smaa, spinkle, tohjulede Barnevogne, som nu er

med overalt; naar man da ser, hvorledes de, som ere slupne igennem denne Nød, ofte maa staa og længe vente med Bekymring paa deres Slægtninger og Venner, som de ere blevne adskilte fra i Trængselen«, så forstår man bedre, at portenes nedrivning 1856—57 blev hilst med glæde.

I modsætning til disse betragtede mange byens gader med den forholdsvis ringe trafik som et fristed, hvor de kunne færdes i nogenlunde sikkerhed. Man gik tur på Strøget, og de unge damer, som under behørig ledsagelse samtidig besørgede deres indkøb i de finere manufakturforretninger på Østergade, lokkede mange unge herrer til »tilfældigvis« at skulle samme vej. I Bredgade var der undertiden sort af mennesker, der enten skulle ud på Langelinie, hvortil der krævedes adgangstegn, eller til Toldboden, når de ikke havde et sådant, for at nyde den smukke udsigt over Sundet. Også Filosofgangen og voldene var nu som før yndede promenader ligesom Kongens Have, hvor der et par gange om ugen blev musiceret ved Herkulespavillonen, som dengang var udlejet til en konditor. Men så længe voldene eksisterede, var københavnernes adgang til at nyde den friske luft i grønne omgivelser, som i tidligere tid, ret begrænset. Tivoli, der blev anlagt 1843, betragtedes endnu ikke som et mål for deres spadsereture, og Frederiksberg lå for langt ude til en kortere tur, medens man til Charlottenlund og Klampenborg med Kirsten Pils Kilde og Dyrehavsbakken sædvanligvis kun kom nogle få gange i løbet af sommeren.

Scene fra Nyhavn, der viser det brogede folkeliv i havnekvartret, og nogle rejsendes ankomst til Hotel Løven i 1830'erne. Bemærk diligencen og bærebøren med kufferterne. Reklametryk for Hotel Løven.

Gårdenes usselhed

Kom man i begyndelsen af forrige århundrede gennem ejendommenes brede porte eller gennem de mørke smalle gadegange ud i gårdene, gjorde mange af disse et ganske anderledes dystert indtryk end i det 18. årh. Det skyldtes, at den stærkt udbredte bolig-nød dels havde haft til følge, at forhusene var blevet forhøjet med en eller flere etager, dels at side- og baghuse i stort antal nu opfyldte de frie arealer, der oprindeligt lå bag dem. Derfor var også adskillige af de smukke haveanlæg, der havde udmærket det 18. årh.s København forsvundet, og dette gjorde naturligvis også sit til, at byen stadig blev mere usund at leve i, og dens hygiejniske forhold snarere dårligere end bedre. Alligevel fandtes der stadig rundt om i byen hyggelige og store gårdspladser, som boligmanglen ikke havde opslugt. I ejendommen Adelgade 77 fandtes således, som det iøvrigt endnu ved dens nedrivning var tilfældet, både en forgård og en baggård af ganske anseelige dimensioner. I sine erindringer fortæller Julie Sødring, hvorledes de med deres mangfoldige smuthuller som barn var hende en kær tumleplads: »Til venstre i Forgaarden var der et stort Plankeværk, bag hvilket laa Naboejendommen, »Den grønne Træsko« kaldet, med sine forfaldne Bygninger helt fyldte fra Tag til Kælder med Fattigdom Foran Plankeværket ind til »Den grønne Træsko« stod Vandposten, omkring hvilken jeg hele Sommeren igennem saae Ærter. Gennem Mellembygningen, der indeholdt lutter Værksteder, kom man gennem en bred Port ind i Baggaarden — mit Paradis paa Jorden. Men det er ogsaa utroligt, hvad denne Baggaard indeholdt af Herligheder. Til højre Moders Brændeskur og Dueslag, hvis Beboere var saa tamme, at de fløj om vore Hoveder og satte sig paa vore Hænder; Baggaarden adskiltes ved et højt Plankeværk fra Kronprinsessergades

Til byens karakteristiske figurer horte lagdegårdslemmerne, som beskæftigedes med at jeje gader. Ældre københavnere vil endnu have dem i frisk erindring.

Kaserne, hvorfra Sergentenken Madam Linke smed Pærer ned til os. Bag Plankeværket stod et Lindetræ; gennem Sprækkerne kunne jeg se dets lyse Blade, og navnlig om Foraaret fristede de mig stærkt. Jeg krøb op med Fare for at komme hovedkulds ned paa den anden Side og vendte stolt tilbage til Moder med en lille Kvist i Haanden. Hvad her var for en Legeplads for Børn, kan man uden stor Fantasi tænke sig«.

Ganske sikkert har gården i Adelgade 77 været en af de undtagelser, som fandtes i det mere borgerlige København, og som efterhånden hørte til sjældenhederne. De fleste gårde var små og ligesom rendestenene i gaderne, som allerede nævnt, var disses store svøbe, således var afløbene til dem fra gårdene, priveterne og kældersumpene gårdspladsernes.

De sidstnævnte var måske, når alt kom til alt, de uhyggeligste, thi da jorden under husene ikke var drænet, havde man, for at undgå at kældrene ved stærke regnskyl blev oversvømmet, under disse udgravet et stort hul til opsamling af vand, som dog jævnligt skulle oppumpes. Rent var det ikke. »Jeg har — fortæller lægen dr. Hornemann — paa flere Steder fundet Kælderen, Porten og Trappegangen helt op i Huset fyldt med den afskyeligste Stank fra disse Sumpe, især saalænge Pumpningen varer . . . «.

Priveterne var heller ikke sundhedsfremmende. Under de fleste lå store gruber, hvor latrinindholdet opsamledes, og da de kun tomtes en eller to gange om året, udbredte de en frygtelig stank. Hvad værre var, skønt de var murede, var de dog ofte så slet vedligeholdte, at grundvandet sivede ind i dem og førte urenlighederne ud i de omliggende jordlag, hvorfra de så undertiden trængte ind i de møre vandrender af træ.

Det var derfor ikke så mærkeligt, at koleraen 1853 på trods af de forholdsregler, der blev truffet for at standse dens udbredelse,

næsten uhindret kunne drive sit rædselsfulde spil med byens befolkning. »De, der endnu erindre Gruberne — hedder det i en artikel om byens natrenovation mellem 1800—1870 — fortælle, at disse vare saa fulde, at naar man traadte paa de Lemme, der dannede Gulvet, trængte det øverste, flydende Lag op gennem Huller og Sprækker, og at Stanken var saa gennemtrængende, at den endnu længe efter hang i Klæderne; naar Udførsel skulle ske, maatte man omhyggeligt passe paa to Ting: at lukke alle Vinduer og om Aftenen smøre et forsvarligt Fad Smørrebrød, der med Øl og Brændevin stilledes ud til Natmændene« — vel sagtens for at få dem til at fremskynde arbejdet mest muligt.

Grubernes tømning voldte som i det 18. årh. bestandig bekymring. De såkaldte natførere, der skulle besørge udkørslen, når en husejer ønskede sin grube tømt, overholdt ikke de forskrifter, der var givet, vognene var utætte og manglede ofte låg, og når de mod alle forbud kørte i galop gennem gaderne — hvad der ikke var usædvanligt — sprøjtede indholdet ofte ud på disse. Uhyggeligt var det også, at det 1853 blev konstateret, at mange gruber aldrig tømtes helt, men at kun det øverste lag skrælledes af. Arbejdet med at tømme dem oversteg imidlertid også natførernes kræfter, og i 1854 skal der derfor i byens gruber have ligget 7000 læs, som ventede på at blive kørt bort.

Et virkeligt fremskridt skete imidlertid først, da de uhumske gruber afløstes af tønder, som blev regelmæssigt tømt.

Men trods gårdenes uhumskheder udfoldede der sig i dem, ikke blot i de større, men også i de mindre, et muntert og livligt folkeliv. Som i tidligere tid benyttedes mange af dem vedblivende til værksted for de håndværkere, som boede i ejendommen, kvinderne holdt fortsat storvask ved pumpen og tørrede deres tøj på udspændte snore tværs over gårdspladsen, og mellem snadrende kvindfolk og legende børn optrådte nu som før omvandrende

*Omvandrende musikanter spiller i en gård i Pilestræde. Beboerne kommer ud på søvegangen for at lytte til dem, medens en herre i slåbrok og med lang pibe i hast iler hen til det lille hus med hjertet på døren og to kvinder uanfægtet fortsætter deres storvask. På gavlens til højre hænger ejendommens brandspande.
Efter tegning af P. Klæstrup: »Fra det forsvundne Kjøbenhavn«, ca. 1850.*

gøglere og gårdmusikanter for at tjene en fattig skilling. Liv og røre var der således overalt på trods af de lidet tiltalende omgivelser, og desuden en egen hyggelig atmosfære, idet enhver efter sin stand og sine forhold søgte at få det bedst mulige ud af de vilkår, omstændighederne tvang ham til at leve sit liv under i den indelukkede stad.

Men tiden var i støbeskeen. Revolutionsåret 1848 gik ikke sporeløst hen over byen og dens indbyggere. Grundloven sikrede folkets demokratiske frihed, og i 1856 ophørte København, som sagt, at være en fæstningsby. Rammerne sprængtes og udflytningen til forstæderne begyndte. 1847 var den første banegård blevet opført umiddelbart udenfor Vesterport, nu fulgte slag i slag en række andre store forbedringer: 1857 indviedes det første gasværk, Vestre Gasværk, i 1856–58 anlagdes det første vandværk på det gamle voldterræn ved Studiestræde, og i 1860 indrettedes de første underjordiske kloakanlæg med udløb til havnen og kanalerne. At en ny tid således nærmede sig med stormskridt, kan kun de færreste have været i tvivl om, selv om Fædrelandet endnu så sent som i 1857 med rette kunne skrive, at »København er unægtelig en interessant og en mærkelig By. Dens Skatte af Kunst og Videnskab, dens dejlige Omgivelser, dens rige Udvalg af Forlystelser og Adspredelser, dens tiltagende Velstand og dens Befolknings godmodige Natur gør den til et behageligt og tiltrækkende Opholdssted. Men over al denne Herlighed hviler en mørk Skygge; det gaar næsten som i visse tropiske Egne, der med den ydre Pragt skjule de Afkroge, hvor Sygdom og Død lurer

København har endnu alle sine stillestaaende Kanaler og sine utallige aabne og stinkende Rendestene

København har endnu sit barbariske Latrinsystem, sine utallige Pestgruber i Husene, sine Renovationskuler i Byens Nærhed og sine Renovations-Komiteer

København har endnu sine skidne Gader, der renses under en gemytlig Alliance mellem »Gadekommissæren« og »Kælderfolk«, og sine endnu skidnere Gaarde

København har endnu sine udenbys Grøfter og Mudderpøle, der ved Modsætningen forhøje Nydelsen for dem, som paa en lille udenbys Tur ville trække frisk Luft

København har endnu sine mangfoldige skumle Logishuse, Fattigdommens mørke Skjulesteder, der mere ligner Røverhuler end menneskelige Boliger.

Imidlertid trøster Københavns Befolkning sig over alt dette, over Sygdom og Død, i Tivoli og Alhambra (forlystelsessted i Frederiksberg Allé, oprettet af Tivolis grundlægger Georg Carstensen 1857, nedlagt 1869)«.

Enkelte steder i byen, navnlig i visse småbeværtninger, havde de såkaldte sjovere eller flytemænd, som vi ville kalde dem, i forrige århundrede deres samlingssted, hvor man kunne sende bud efter dem, hvis større ting skulle flyttes. Til disse benyttede de bærer, som det ses på denne tegning.

Til stadens vinterforøjelser horte endnu i begyndelsen af forrige århundrede også kanekørsel i byens gader — og helst i fakkelskær. Om dagen var det også meget yndet at køre en tur på Langelinie, men dette var imidlertid ikke tilladt alle og enhver, thi hertil krævedes et særligt adgangstegn.

Efter tegning af P. Klæstrup: »Fra det forsvundne Kjøbenhavn«, ca. 1850.

Efterskrift

Trods den hyggelige atmosfære, København var indhyllet i, da voldene faldt, var tilstandene i byen i visse henseender dog langt fra tidssvarende, men i de følgende årtier søgtes manglerne afhjulpet — sine steder ganske vist på bekostning af gamle male- riske ejendomme — men hvorom alting er, byen skiftede gradvis karakter. »Spekulationen, Haand i Haand med en vaagnende Renlighedssans og Hygiejnens Krav, har begyndt at faa Tag i den — hedder det 1907. Vel ligger Kvarteret om det gamle Nicolaj- taarn endnu nogenlunde uberørt, men det er kun et Spørgsmaal om føje Tid, naar Taarnet faar sit Spir og Slagterboderne forsvin- der, og paa den anden Side Østergade er der allerede gjort svært lyst. Forlængst forsvandt Peder Madsens Gang, det gamle Kristen Bernikowsstræde er fulgt efter, og nu er Vognmagergade viet til Undergang, efter at den nye Christian den 9des Gade allerede er en halv Virkelighed. Ogsaa i det skidne Kvarter bag det gamle Raadhus [på Nytorv], som alskens skummel Last gjorde endnu skidnere, har Økse og Murbrækker gjort svært lyst, samtidig med at den Skamlet, Prostitutionen var, er forsvunden. Og selv i det fredelige Voldkvarter omkring Universitetet og Frue Kirke. vort Quartier latin, begynder den nye Tid at vinde indpas«. He- stekøretøjer prægede vel stadig trafikken, men borgernes daglig- dags befordringsmiddel var nu elektriske sporvogne, som helt havde ændret gadebilledets karakter, cykler var blevet allemands- eje, medens biler og motorcykler så småt var begyndt at vinde terræn. I sandhed, København var ved at udvikle sig til en stor- stad!

Rendesténrodere).

Dagligdags scene i København. Gadedrenge der søger efter mønter i rendstenens plumrede vand. Satirisk blad fra ca. 1840.

De vigtigste kildehenvisninger

- Carl Bruun: Kjøbenhavn I—III; 1887—1901
Hugo Matthiessen: Københavnske Gader 1728—1795; 1924
Hugo Matthiessen m. fl.: Gamle københavnske Skilte og Bomærker; 1919
Steffen Linvald: Skilte; 1963
C. F. Reiser »Ildebrands-, Levned- og Forfølgelses-Historie«. Udg. af O. Nielsen 1890
E. C. Hauber: Beskrivelse over den kongelige danske Residentsestad Kjøbenhavn og de kongelige Slotte paa Landet; 1783
Rasmus Nyerup: Kjøbenhavns Beskrivelse; 1800
H. Callisen: Physisk Medicinske Betragtninger over Kjøbenhavn; 1807
Knud Bokkenheuser: Saa By som Borger; 1905
Jørgen B. Hartmann: København. Interiorer og prospekter 1800—1860; 1948
Villads Christensen: København 1840—1857; 1912
Jacob Davidsen: Fra det gamle Kongens Kjøbenhavn; ny udg. 1910
I. Plenge: Livet i Kjøbenhavn for en Menneskealder siden; 1873
Kjøbenhavns Beskrivelse, en Veiledning for Reisende; 1856
Friederike Brun: Ungdoms-Erindringer; udg. af Louis Bobé 1917
Julie Weber Sødring: Erindringer; ny udg. ved Holger Gabrielsen og Elisabeth Hude, 1951